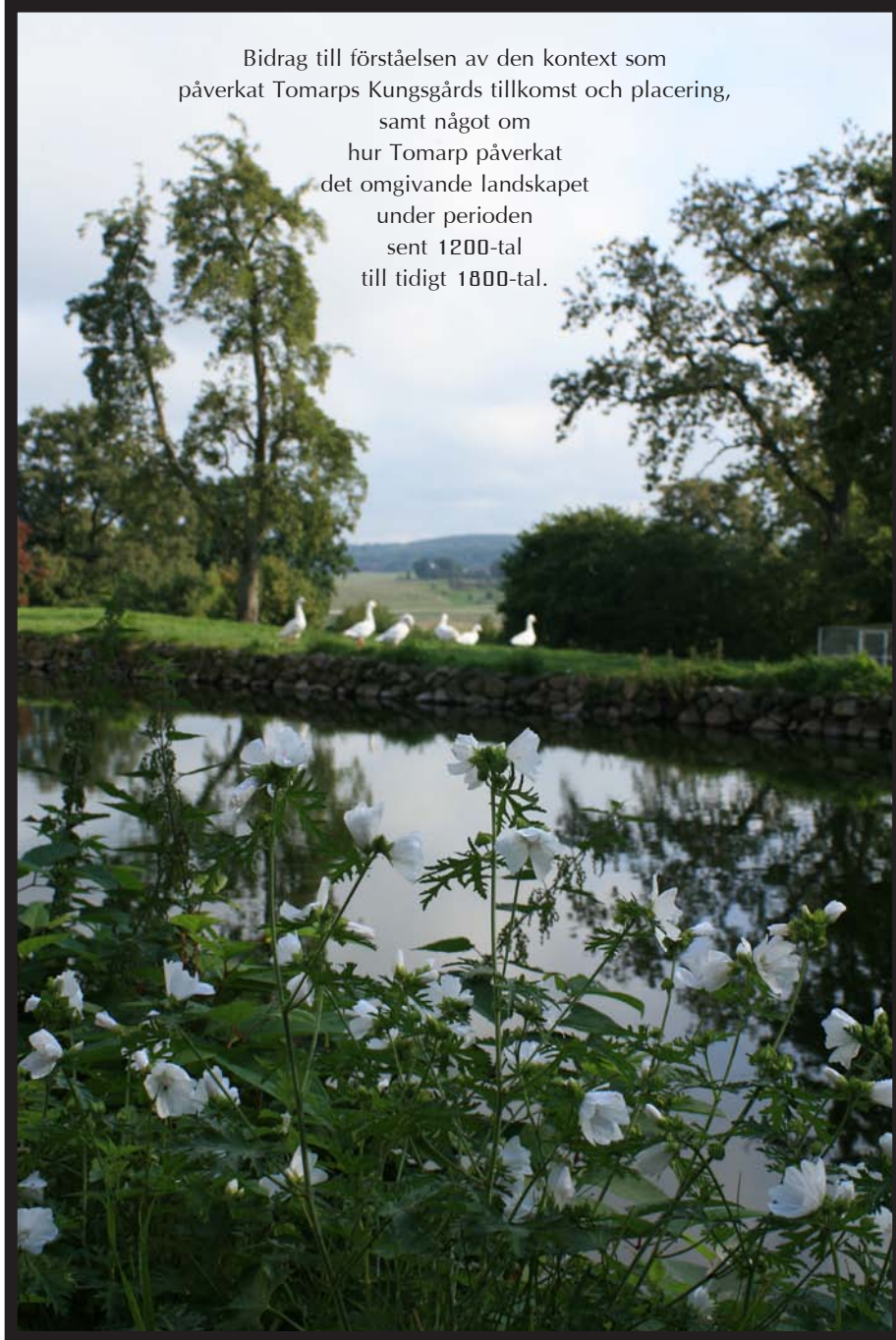

Genius Thomerupensis

- eller Tomarps själ

Bidrag till förståelsen av den kontext som
påverkat Tomarps Kungsgårds tillkomst och placering,
samt något om
hur Tomarp påverkat
det omgivande landskapet
under perioden
sent 1200-tal
till tidigt 1800-tal.

Boel Persson
Självständigt arbete vid LTJ-fakulteten, SLU
30 hp
2009-06-23
Område Landskapsarkitektur
Alnarp

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet
LTJ-fakulteten
Område Landskapsarkitektur

Boel Persson

Genius Thomerupensis - eller Tomarps själ

Bidrag till förståelsen av den kontext som påverkat Tomarps Kungsgårds tillkomst och placering,
samt något om hur Tomarp påverkat det omgivande landskapet under perioden sent 1200-tal till tidigt 1800-tal

Handledare: Anna Jakobsson, SLU Alnarp, område Landskapsarkitektur
Examinator: Kjell Lundquist, SLU Alnarp, område Landskapsarkitektur

Självständigt arbete i landskapsarkitektur

30 hp

Nivå: Avancerad D

Alnarp

2009

Någonstans bakom varje människa
finns ett landskap
som bestämmer hennes yttre villkor.
Någonstans inom varje människa
finns ett inre landskap.
Det yttre och det inre landskapet är med
tusen fina trådar förbundna med varandra.
De ger oss en identitet.

Rolf Edberg, *De glittrande vattnens land*, 1991.

Förord

Platsens själ - *genius loci* - är ett begrepp som förpliktar, åtminstone i landskapsarkitekturens värld.

Jag får ta risken att någon eller några som lyfter på den här uppsatsens försättsblad blir besvikna, för när skrivandet nu närmar sig sitt slut finns det ingen annan titel som ter sig mer lämplig. Uttrycket *genius loci* syftar på en plats materiella och stämningsbärande egenskaper¹, och jag har insett att det är just detta som arbetet med uppsatsen främst har handlat om - att försöka förstå vilka de egenskaper var, fysiska och mer sublima, som fick någon att en gång i tiden välja just platsen där Tomarps kungsgård idag ligger som sin boplats. Den resterande tiden har ägnats åt att utreda och försöka förmedla hur just Tomarps själ har tagits tillvara, bringats fram i ljuset, genom årens lopp. Min förhoppning är att jag lyckas förmedla en komplex men ändå strukturerad bild. Med detta sagt lämnar jag åt läsaren att bedöma hur jag har lyckats.

Det finns flera som förtjänar min tacksamhet. Först och främst Anna Jakobsson, min suveräna handledare. Stort tack för konstruktiv kritik, konkreta tips på hur förändringar i strukturen ökar läsförståelsen och givande diskussioner. Tack till Margareth och Ulf på kungsgården för förevisning av gården och det material som finns där, och till Jan Nilsson och Yngve Olsson från Kvidinge Sockens Hembygdsförening för motsvarande hjälp i Kvidinge Hembygdshall.

Flera personer har vänligt svarat på frågor via e-post eller muntligen, och visat mig runt på olika platser; Hampus Cinthio på Historiska museet i Lund, Anders Ohlsson i samma museums magasin samt Bodil Kraybørre i Esrum Klosters venner. Ett tack går till er, liksom till Anders Piltz, professor i latin vid Lunds universitet, som hjälpt mig att få ordning på uppsatsens titel.

Stort tack också till personalen på de bibliotek och arkiv jag har besökt, ni som tålmodigt plockat fram hyllmeter efter hyllmeter med material. Ett speciellt tack till er som arbetar på Krigsarkivet i Stockholm. Jag hade verkligen inte stora sociala förhoppningar inför första besöket (hur kul låter det egentligen med ett *Krigsarkiv*?) men ni spred en stämning omkring er som gjorde att man längtade tillbaka. Tack!

Den som återstår är viktigast; Jonas. Tack.

Hofterup 6 februari 2009

Efter att den här uppsatsen blivit examinerad och godkänd har några mindre ändringar och tillägg gjorts, dock inget som påverkar helhetsbilden av arbetet. Jag är mycket tacksam över alla de synpunkter som lämnats av examinator Kjell Lundquist. De ändringar, tillägg och vidare studier som jag skulle kunna ha gjort innan publicering i SLU:s databas Epsilon, men av tidsmässiga skäl valt att hoppa över, kommer jag att ha i åtanke nästa gång jag kommer i kontakt med ämnet eller ställs inför en liknande arbetsuppgift.

Hofterup 23 juni 2009

1 Andersson, S-I, 1990, sid. 10.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Sammanfattning.....	10
Inledning.....	12
Bakgrund.....	
Dagens Tomarp.....	12
Tomarps historia i korthet.....	16
Den danska tiden - från omkring år 1300 till och med år 1660.....	16
Den svenska tiden - Kungsgård och militärt chefsboställe åren 1660-1869.....	17
Arrendegård 1869-1995.....	18
Statens fastighetsverk 1995-.....	18
Tidigare undersökningar och rapporter.....	19
Mål och Syfte.....	19
Material och Metod.....	20
Avgränsningar och Problem.....	21
Genius Thomerupensis.....	23
Del I: Landskapet som arena för religiöst och politiskt maktspel.....	23
Om det politiska sammanhang som påverkat Tomarps tillkomst och placering.....	23
Ett hårt politiskt klimat och en kungatrogen storman.....	23
Ståndssamhället grundläggs, stormännen utökar sitt jordinnehav och borgar byggs.....	26
Tomarps funktion i förhållande till andra medeltida skånska borgar.....	28
Om det religiösa sammanhanget och om hur samhällsstrukturen påverkat landskapet kring Tomarp.....	31
Joens Lilles jordinnehav och möjlig koppling till Kvidinge kyrka.....	31
Arbetsbönder under Tomarp och det hierarkiska förhållandets påverkan på landskapet.....	34
Landskapet som ideologi.....	36
Sammanfattning del I.....	37
Del II: Landskapet som födokrok och tillgång på naturgivna resurser.....	38
Om hur landskapets naturliga förutsättningar påverkat Tomarps placering och produktion.....	38
En höjd söder om Rönne å med utsikt mot norr.....	38
Fiske i ån och goda kommunikationsmöjligheter.....	40
Kiällädror, wattudrag och sumpig belägenhet.....	42
Höglänt och skogfullt land, slät och vidlyftig betesmark samt bördig åkerjord.....	43
Järnframställning och tegelbränning.....	46
Om hur Tomarps produktion har påverkat landskapet.....	48
De olika markslagets fördelning vid Tomarp.....	48
Myckna Widebuskar och stengärdesgårdsskyldighet.....	50
Skiön Ekeskoug, något tunn huggen i krigstiderna till Cronans nytta.....	52
Stor och kostbar Bokeskog, nu mycket förhuggen.....	54
Beteshage Enet kallad och Kohage belägen norr ifrån gården.....	55
Damar, vattenkvarn och kontakt med cistercienserna.....	57
Sammanfattning del II.....	60
Del III: Landskapet som skön upplevelse och estetisk organisation.....	61
Om hur landskapets estetiska värden påverkat Tomarps placering.....	61
Inhägnad trädgård och vattenrik park.....	61
Att se platsens själ och utnyttja dess möjligheter.....	62
Det funktionella och det estetiska - oskiljbara storheter?.....	65
Om hur Tomarp och dess innehavare påverkat landskapets estetiska värden.....	66
Modemedvetenhet och större omläggning under 1600-talet.....	66
Representativt skick och små punktinsatser under 1700-talet.....	67
Lilla trädgården år 1764.....	70
Stora trädgården år 1764.....	71
Pastoralt beteslandskap och gestaltade trädgrupper omkring år 1800.....	72
Sammanfattning del III.....	76
Avslutning.....	77
Källor och litteratur.....	78

Sammanfattning

Tomarps Kungsgård ligger i nordvästra Skåne, i Åstorps kommun, Södra åsbo härad. Gården kom i svenska kronans ägo år 1660, som ett av de så kallade Bornholmska vederlagsgodsen, och lades då till de svenska kungsgårdarna. Under hela 1700-talet och en bra bit in på 1800-talet fungerade gården som översteboställe vid Norra Skånska kavalleriregementet, varefter den har arrenderats ut till lantbrukare. Idag förvaltas den av Statens Fastighetsverk i samarbete med Tomarps Kungsgård HB, som bedriver galleriverksamhet, samt lantbrukare som brukar jorden.

Det första skriftliga belägget för någon slags verksamhet vid Tomarp, närmare bestämt fiske i Rönne å, är från år 1303. Troligen anlades det vid denna tid en kvadratisk ringmursborg på platsen för dagens kungsgård. Uppsatsen fokuserar på tiden omkring år 1300, och söker besvara vilka faktorer som medverkat till Tomarps tillkomst och placering. Utöver detta diskuteras hur Tomarp och dess ägare/brukare har påverkat landskapet under perioden sent 1200-tal till tidigt 1800-tal.

På det politiska planet finns flera faktorer som bidrog till att borgen byggdes omkring år 1300. I bakgrunden har vi 1200-talets flertaliga konflikter mellan kungamakt, stormän och kyrka samt en övergång från skeppsburen till hästburen krigföring. Sammantaget medförde detta att en ny typ av försvarsanläggningar - de befästa borgarna - blev en nödvändighet, både för enskilda stormän och för det danska rikets regent. Förändringen av försvarsorganisationen bidrog dessutom till utvecklingen av ståndssamhället, eftersom de personer som hade ekonomisk möjlighet att för kungens räkning ställa upp med stridshäst och fullständig rustning belönades med särskilda privilegier, såsom skattefrihet. Den förda politiken medförde att medlemmar av det privilegierade adelsståndet under slutet av 1200-talet kom att bygga upp stora godskomplex medan bönderna i stor utsträckning miste egendomsrätten till den jord de brukade och därmed sitt sociala och politiska inflytande.

Till Tomarp kan vid denna tid knytas en man, en riddare vid namn Joen Lille, som på ett klokt sätt förefaller ha dragit nytta av sin härstamning och de samhälleliga förhållandena för att skaffa sig en mäktig position i det danska riket. Lille hade mycket nära och god kontakt med kungen och stora jordegendomar på Själland - kanske också i Skåne. Vi kan förmoda att anläggandet av borgen norr om Kvidinge uppmuntrades av kungen som på så sätt fick tillgång till en borg på lämpligt avstånd mellan Helsingborg och Örkelljunga, två viktiga punkter längs med den ofta använda härvägen från Småland. Kanske användes Tomarp som administrativt center och proviantlager för härar som posterades vid den närbelägna Tranarpsövergången, en viktig passage över Rönne å.

De naturliga förutsättningarna vid Tomarp är mycket gynnsamma. Flertaliga är de naturgeografiska faktorer som, om inte varit avgörande så åtminstone i högsta grad, påverkat placeringen av den medeltida borgen. Den naturliga höjden på vilken borgen är placerad säkerställde att fiender kunde upptäckas på långt håll, men minst lika viktigt är förmodligen det faktum att placeringen innebar att borgen syntes väl och på så sätt ingav just den respekt som eftersträvades. Det handlade om att på ett tydligt sätt kommunicera vem som hade makten över området. Placeringen vid Rönne å har förmodligen till viss del haft militära aspekter, men framförallt möjliggjort goda kommunikationer med omvärlden och en rik tillgång på fisk. Av yttersta vikt för placeringen av borgen var den rika tillgång på livsviktigt friskt vatten som fanns på Tomarp trots det relativa höjdläget. Utöver detta omgavs borgen av bördig jord, rikligt med ädellövskog och god betesmark. Frågan är om det gick att önska sig så mycket mer av en boplats. Kanske var borgens placering också strategisk på så sätt att den kunde användas för att kontrollera traktens värdefulla ek- och bokskogar, och/eller en närbelägen kunglig järnframställningsplats i Stidsvig.

Tomarp är ett landskap med stora värden utöver de rent strategiska, rationella och logiska. Om man sedan vill kalla det ett landskap med stora estetiska värden, eller, mindre "akademiskt"; en plats med själ, är upp till var och en. Säkert talade platsen till medeltidens människor ungefär så

som den gör till oss idag - till våra konstnärliga sidor - men förmodligen talade den också starkt till den medeltida människas religiösa sida. Med alla de gynnsamma egenskaper som fanns på denna plats kan den inte ha upplevts som annat än välsignad av Gud för dem som först kom dit, och att inte ta tillvara detta paradiset på jorden och de gåvor som gavs skulle förmodligen i det närmaste ha betraktats som hädelse.

Vi kan redan under medeltiden se hur Tomarps ägare manifesterat makten över landskapet, först och främst genom byggandet av borgen, men det är också möjligt att Kvidinge kyrka uppförts av en förfader till Joen Lille. Förmodligen låg ägorna omkring år 1300 samlade och bestod av en eller flera hela byar, men vid slutet av 1600-talet hade gården, precis som många andra skånska gods, ägor i ett flertal byar. Bönderna som bodde på Tomarps ägor var arbetsskyldiga vid godset. Vi kan föreställa oss att det hierarkiska system som Tomarp var en del av, ett system som uteslöt bönder och de lägre klasserna från rättigheter knutna till marken, har haft en viss direkt och fysisk effekt på landskapet. Den som brukar någon annans mark känner inte samma tillhörighet som den självägande, och har ofta få incitament för ett ökat engagemang och en ökad arbetsinsats.

Tomarps produktion är en följd av alla de resurser som funnits naturligt i landskapet, men produktionen har också i hög grad påverkat landskapet. Vattnet har tämjts och dämmts upp, kanal- och dammsystem har byggts för att möjliggöra odling både av fisk och av grödor. Det är troligt att Joen Lille utnyttjade sina kontakter med cistercienserna och denna ordens skickliga vatteningenjörer för att kunna utnyttja vattnet på bästa sätt. Kanske låg det medeltida Tomarp i framkant inom detta område, i vilket fall som helst kan vi se att vattnet utnyttjats på ett skickligt sätt under 1600-talet, men vi kan också se att man inte riktigt klarat av det löpande underhållet på 1700-talet, och då har den rika tillgången på vatten blivit ett problem. Slänten ned mot Rönne å har brukats som en stubbskottsäng, så som var typiskt i denna trakt. Ek- och bokskogen utnyttjades hårt av kronan under 1700-talet, men en viss återplantering verkar också ha skett. Stora områden har påverkats starkt av betning.

I 16- och 1700-talets källor framkommer att en stor mängd ekar sparats i ängsmarken, vilket innebar en stor nackdel för produktionen av hö. Även om orsaken var att man ville spara ett för kronan värdefullt trädslag så kunde man också på detta sätt visa upp godsets, och därmed kronans, ekonomiska välstånd. Synen på ekarna var därför enbart positiv. 1700-talet förefaller för Tomarps del inte ha inneburit någon större utveckling på trädgårds- och landskapskonstens område. Förmodligen hade detta dels att göra med att de militära boställesinnehavarna ofta växlade, men det kan också helt enkelt ha varit ett uttryck för att värderingarna skiftat. För en chef vid kavalleriregementet var det viktigare att visa upp ett välskött stall än en välskött trädgård. Följaktligen verkar inte heller några större omgestaltningar av landskapet ha gjorts under denna tid. Det tidiga 1800-talet kan ha fört med sig en ny syn på landskapets utvecklingsmöjligheter, i linje med de landskapsparker som utvecklades i England under 1700-talet. Landskapet öster om Tomarp uppvisar element typiska för just denna stil, och ytterligare en faktor som talar för hypotesen är att en konstnärinna vid namn Charlotte Mörner, med kontakter i samtidens elitkrets av konstnärer, flyttade till Tomarp år 1800. Hon bör ha varit väl förtrogen med de nya stilidealen, samt haft öga för hur de kunde appliceras på landskapet vid Tomarp.

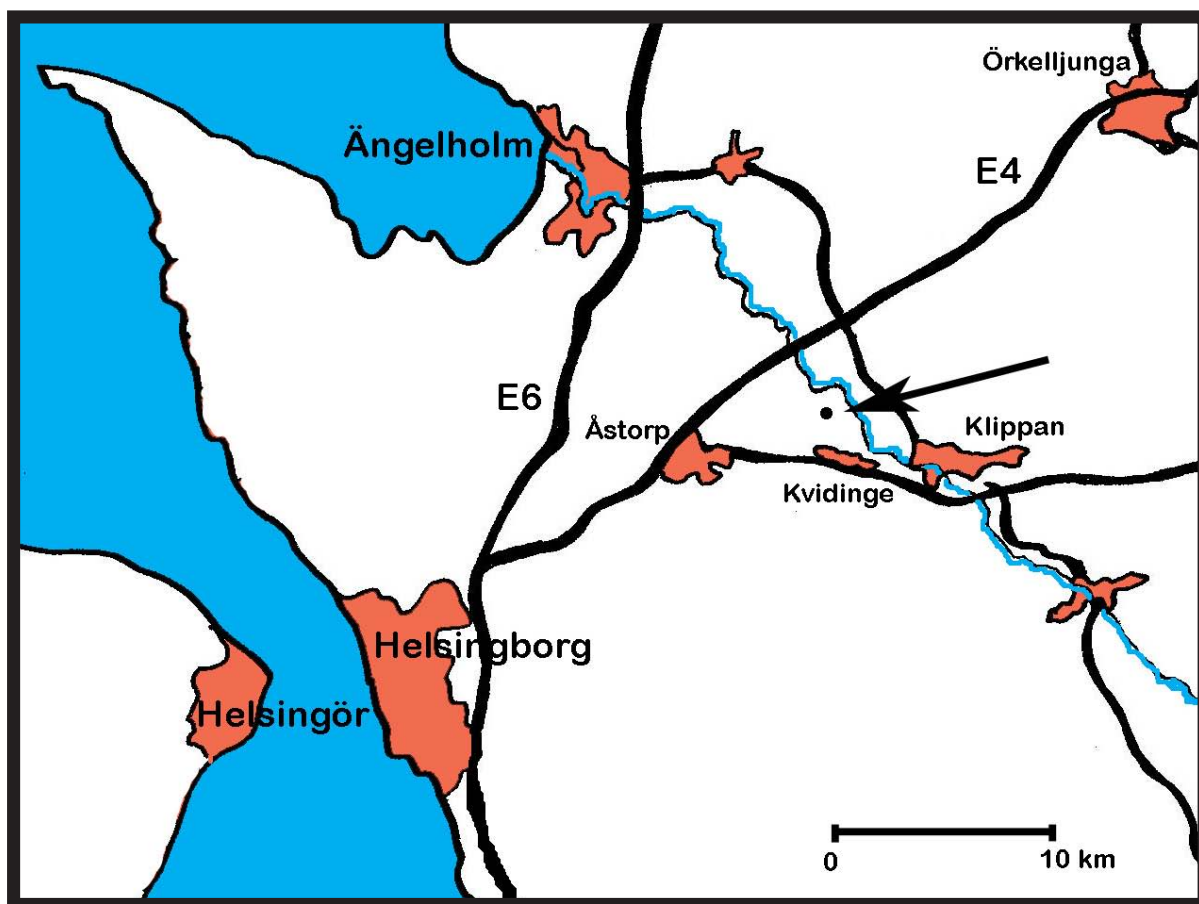
Romarna myntade ett uttryck; *genius loci* - platsens själ - för att beteckna en plats materiella och stämningsbärande egenskaper. Att utveckla platsens möjligheter, eller att bringa fram dess själ i ljuset om man så vill, är en strävan som genomsyrat trädgårdskonstens historia. I mångt och mycket handlar det om att kombinera estetiska och praktiska värden - att göra det nyttiga vackert och det vackra nyttigt. Tomarps kungsgård är ett intressant exempel på hur *genius loci* har tagits till vara sedan medeltiden, och det är dessutom spännande att se hur cirkeln nu har slutits. Dagens arrendatorpar har genom en omfattande verksamhet, tydligt inriktad på konst, återigen gett gården en praktisk funktion, samtidigt som dess estetiska värden tas till vara och framhävs. Tomarps själ har åter bringats fram i ljuset.

Inledning

Bakgrund

Dagens Tomarp

Tomarps Kungsgård ligger i nordvästra Skåne, i Kvidinge socken och Södra åsbo härad (se fig. 1). Avståndet till Helsingborg och Ängelholm är bara ett par mil vardera, men de närmaste tätorterna är Kvidinge, Åstorp och Klippan. Kungsgården (se fig. 2) ligger inom Åstorps kommun och förvaltas av Statens Fastighetsverk i samarbete med Tomarps Kungsgård HB. Företaget, som hyr byggnaderna av SFV, driver utställningsverksamhet och ett café. Även åker- och betesmarken kring borganläggningen är i SFV:s ägo, men förvaltningen av denna utförs av ett annat så kallat fastighetsområde inom verket, och ägorna arrenderas ut till lantbrukare.²

Figur 1. Tomarps Kungsgård ligger i nordvästra Skåne, strax norr om Kvidinge. Gården är på kartan markerad med en pil. Än som flyter förbi strax norr om Tomarp är Rönne å. (Illustration: Boel Persson 2009-01-28)

Figur 2. Kungsgården förvaltas idag av Statens Fastighetsverk i samarbete med Tomarps Kungsgård HB som driver utställningsverksamhet och ett café. (Foto: Boel Persson 2008-09-11)

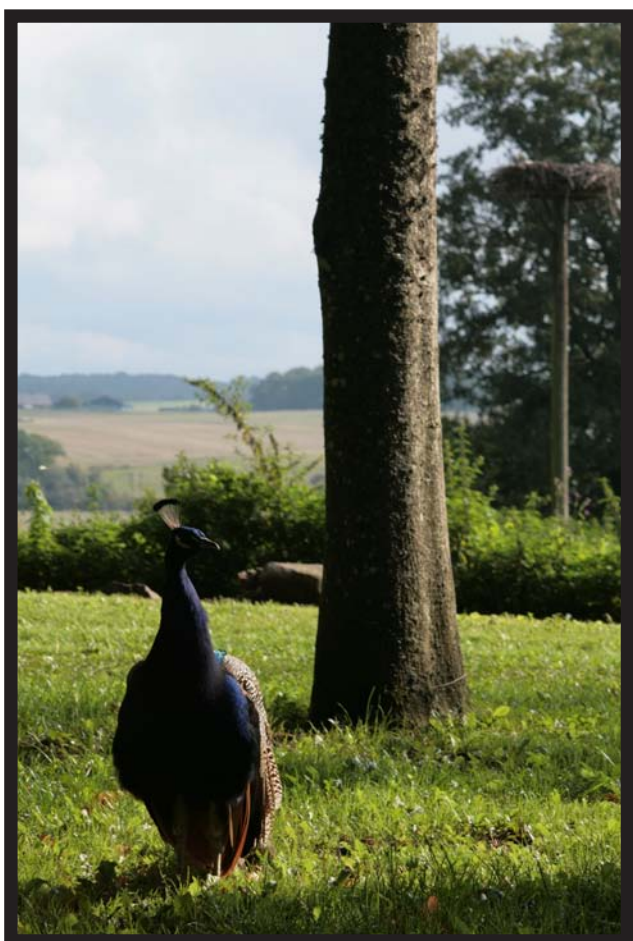
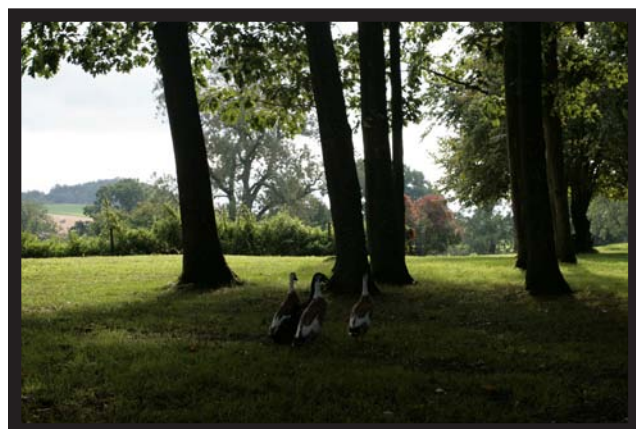

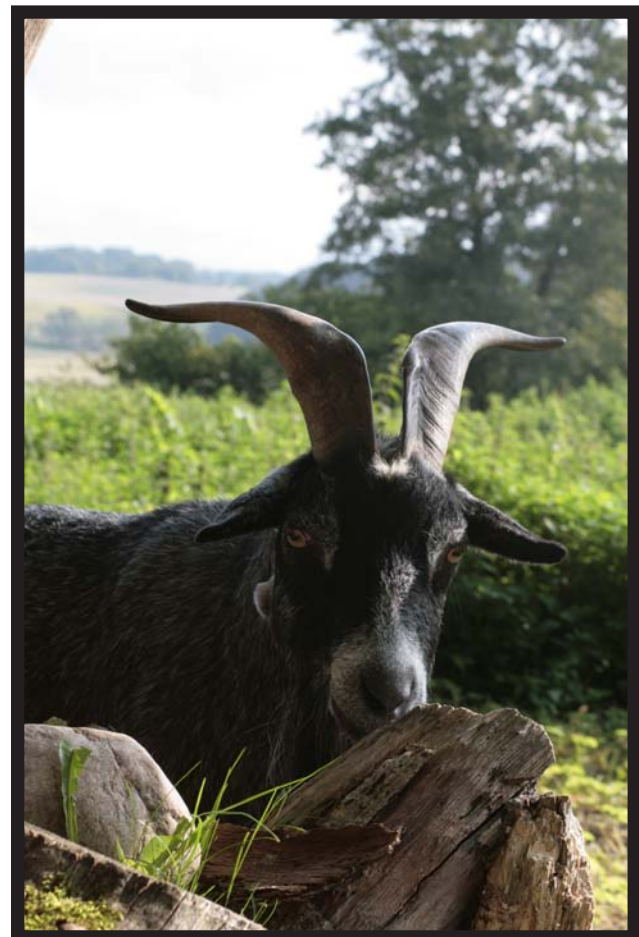
Figur 3. Ovan. Tomarp, som syns i flygfotots mitt, ligger där Rönne å gör en skarp sväng i landskapet. Gården omges idag av ett storskaligt jordbrukslandskap, men det finns också inslag av träd i dess närhet. Tydligast är det vid Tomarps Ene, några hundra meter öster om gården. I bildens nedre vänstra hörn syns byn Kvidinge, det samhälle som ligger närmast Tomarp. (Ortofoto: © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

Figur 4. Höger. I flygfotots mitt ligger mangårdsbyggnaden och i bildens nederkant syns ladugård och övriga ekonomibyggnader. Trädgården sträcker sig mot norr. (Ortofoto: © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

En besökare vid dagens kungsgård möts av ett Eden i miniatyr, en lustgård där storkar, påfåglar, gäss och getter samsas med människor och konst. Platsen är en lummig höjd, en liten grön oas i ett storskaligt och öppet jordbrukslandskap. På avstånd skymtas andra trädklädda höjder, större och högre. Tomarp kan för en del upplevas som en fullkomligt logisk och självklar plats, för andra är den mystisk och utforskad. Sådan är utgångspunkten för vår resa genom det synliga och osynliga, det fysiska och det mentala, landskapet.

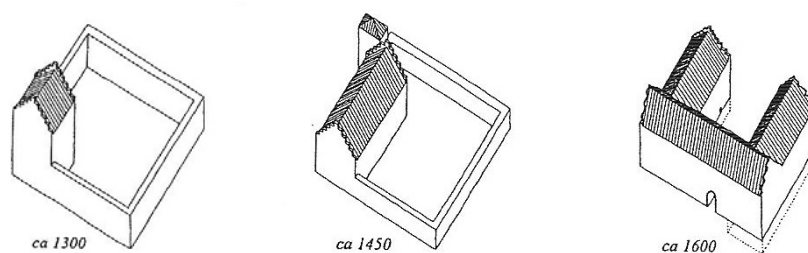
Figur 5.
(Fotografier: Boel Persson, 2008-09-11)

Tomarps historia i korthet

Den danska tiden - från omkring år 1300 till och med år 1660

Det första skriftliga belägget för någon slags verksamhet vid Tomarp är från år 1303, och det är troligt att det någon gång omkring detta år uppfördes en kvadratisk ringmursborg på platsen för dagens kungsgård³ (se figur 6). Ringmuren hade förmodligen ungefär trettio meter långa sidor och en höjd på ca sju meter. Den bör ha varit försedd med skyttegång samt ett högt försvarstorn i det nordvästra hörnet, vilket gjorde att man kunde skydda de små korsvirkeshus som antagligen fanns innanför muren.⁴ Till Tomarp och denna tidsperiod kan knytas en man vid namn Joen Lille, en mäktig man i det samtida Danmark⁵.

Tomarp lades till de svenska kungsgårdarna vid Köpenhamnfreden år 1660, som ett av de så kallade Bornholmska vederlagsgodsens i Skåne och Blekinge⁶. Även om Joen Lille stod den danska kungen mycket nära, så får vi nog tänka oss Tomarp under tiden fram till 1660-talet som en gård i privat ägo, i motsats till den kungsgård som den senare kom att bli. Kungsgårdar fanns dock i kronans ägo, även i Danmark, redan under medeltid och 1500-tal, och de större av dessa verkade då som tillfälliga uppehållsplatser för kungen och hans följe⁷. Den gällande teorin är att Tomarp byggts ut successivt under årens lopp, och att dagens fyrängade byggnad (se figur 8) kan föras tillbaka till 1600-tal⁸.

Figur 6. Tomarp kan ha anlagts omkring år 1300, som en kvadratisk ringmursborg med ett högt försvarstorn, och sedan successivt byggts till för att någon gång under 1600-talet bli en fyrängad byggnad. (Ur: Thomasson, J, 2000, sid. 10)

Under Skånes sista år som en del av Danmark innehades Tomarp av Ove Giedde, som liksom Lille var en mäktig man i Danmark, men också i Norge. Den trädgårdsanläggning som syns på Burmans kopparstick (se figur 7) skulle kunna vara anlagd av Giedde vid mitten av 1600-talet, alternativt av hans far under 1500-talet.⁹ Vid arkeologiska utgrävningar har spår hittats som tyder på att kopparsticket kan vara en relativt sanningsenlig avbildning¹⁰.

3 *Danmark riges breve* 2:5, 1943, nr. 250; Edström, Mats & Johnson, Barbara, 2001, sid. 27.

4 Edström, M & Johnson, B, 2001, sid. 27.

5 *Danmark riges breve* 2:5, 1943, nr. 250.

6 <http://tomarps-kungsgard.com>, under rubriken Historia.

7 *Nationalencyklopedin*, 1993, uppslagsord: kungsgård.

8 Thomasson, J, 2000, sid. 10..

9 Wahlsteen, E, 2007b, sid.9-12.

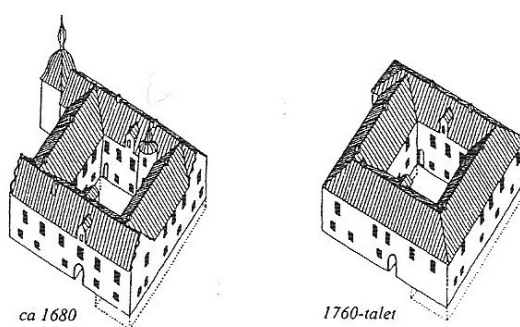
10 Heimer, O, 1999, sid. 7.

Den svenska tiden - Kungsgård och militärt chefsboställe åren 1660-1869¹¹

I samband med indelningsverkets införande på 1680-talet blev många kungsgårdar, inklusive Tomarp, boställen för högre civila och militära befattningshavare, medan andra fortsatte att disponeras för allmänna ändamål eller av den kungliga familjen.¹² Tomarp kom att bli översteboställe vid Norra skånska kavalleriregementet (se figur 9).

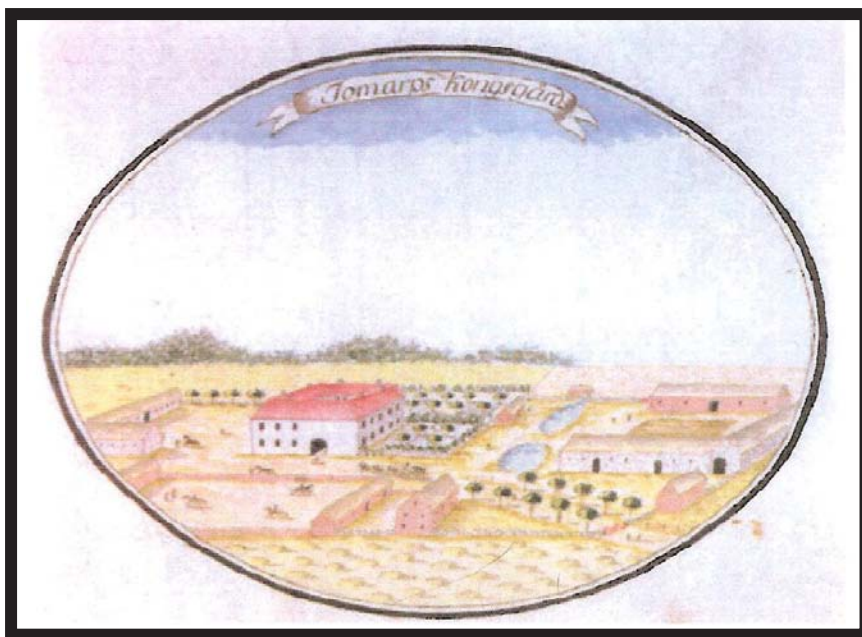
Figur 7. Strax efter att Tomarp kommit i svenska kronans ägo gjordes denna avbildning visande en praktfull renässansanläggning bestående av mangårdsbyggnaden med torn och spiror samt ett flertal ekonomibyggnader inom och utanför en vallgrav. I bakgrunden syns en stor kvartersindeld trädgårdsanläggning. Vid arkeologiska utgrävningar har spår efter anläggningen återfunnits. Avbildningen gjordes från väster och kom att publiceras först vid mitten av 1700-talet.. (Ur: Burman, G & Fischer, A, [1680] 1756, opag.)

Figur 8. Vid 1700-talets mitt hade Tomarp fått det utseende som möter dagens besökare. (Ur: Thomasson, J, 2000, sid. 10)

11 Edström, Mats & Johnson, Barbara, 2001, sid. 38.

12 *Nationalencyklopedin*, 1993, uppslagsord: kungsgård.

Figur 9. Tomarp var översteboställe vid Norra skånska kavalleriregementet vilket förklarar stallens och exercisytornas framträdande plats på denna Rålambska målning från 1700-talets senare del. Avbildningen har gjorts från väster. (Rålamb, troligen 1790-tal, ur; Edström, M & Johnson, B, 2001, sid. 33)

Figur 10. Richardts litografi från år 1854 ger intryck av att Tomarps närmaste omgivning får en mjukare och mer oregelbunden utformning under början av 1800-talet, i enlighet med tidens ideal. På bilden syns Tomarp från öster. (Ur: Ljunggren, G & Richardt, Fr, 1854, Tomarp nr. 58)

Arrendegård 1869-1995

Under denna period uppläts gården till flera olika lantbrukare¹³.

Statens fastighetsverk 1995-

Borgbyggnaden och den närmaste trädgården blev år 1993 skyddade som statligt byggnadsminne och något år senare tog dagens förvaltare, Statens fastighetsverk (SFV), över ansvaret från Domänverket.¹⁴

¹³ Edström, Mats & Johnson, Barbara, 2001, sid. 38.

¹⁴ A.a, sid. 9.

Tidigare undersökningar och rapporter

Tomarp har under 1900-talet och början av 2000-talet varit föremål för ett flertal antikvariska byggnadsundersökningar, arkeologiska utgrävningar och historiska framställningar. År 1914 gjorde Akke Kumlien och Torsten Mårtensson ett pionjärarbete som publicerades i August Hahrs *Skånska borgar*¹⁵. En ny byggnadsundersökning med syfte att komplettera och revidera Kumlien/Mårtenssons arbete genomfördes år 1997 av Petter Carlsson, som ett examensarbete vid Lunds Tekniska Högskola¹⁶. Utöver dessa övergripande undersökningar har det gjorts några ingående undersökningar av mer specifika områden. Här kan nämnas Ingvar Måralds och Dag Forsblads arkeologiska undersökning av den norra källaren från år 2002, som publicerats som en rapport vid Malmö Kulturmiljö¹⁷.

Även trädgården omkring kungsgården har på olika sätt undersökts och dokumenterats. År 1999 genomförde Olle Heimer och Joakim Frejd vid Malmö Kulturmiljö en arkeologisk undersökning och fann då rester som skulle kunna härstamma från den stora anläggning som kan ses på Burmans kopparstick från slutet av 1600-talet¹⁸. Också vallgravens tidigare utbredning kunde till viss del fastställas. En närmare undersökning av den senare genomfördes år 2000 av Joakim Thomasson som då återfann keramik från 1300-talet och framåt, även om huvuddelen av materialet härleddes till 1500-tal. Enligt Thomasson kan den vallgrav som syns på det Burman-Fischerska kopparsticket föras ner till senmedeltid-renässans, troligen 1500-tal.¹⁹ År 2001 författades så ett *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård*, av Barbara Johnson och Mats Edström på uppdrag av Statens Fastighetsverk²⁰. I vårdprogrammet fastslogs att borgområdets byggnader och park samt kungsgårdens övriga delar ska bevaras som en helhet och att de ska kunna förstås i ett sammanhang. De kulturhistoriska värdena, det vill säga spåren från olika tidsepoker, ska värnas och förtydligas genom vård och istandsättning. Dessutom framhölls vikten av att de kulturhistoriska värdena ska samspela med områdets naturvärden.

Två studier om Tomarp genomfördes av Eric Wahlsteen, som examensarbeten vid SLU Alnarp, LTJ-fakulteten, område Landskapsarkitektur, under vårterminen 2007. Dessa studier behandlar trädgårdens användning och växtmaterial 1614-58, samt olika kulturyttringar (trädgård, konst, musik etc.) under samma period, med inriktning på Tomarps ägare Ove Giedde²¹. Wahlsteen menar att om trädgården tillkom på initiativ av Ove Giedde så är det troligt att den anlades någon gång under åren 1645-58. Det är dock lika troligt att trädgården är av ännu äldre datum; den kan till exempel ha anlagts under 1500-talet av Ove Gieddes far, Bostrup Giedde²².

Mål och syfte

Målet med denna magisteruppsats är att sätta in Tomarps Kungsgård i ett större historiskt och landskapligt sammanhang. Den övergripande fråga som arbetet söker svar på är varför anläggningen ligger där den ligger, eller med andra ord; vilken kontext har påverkat Tomarps

15 Hahr, A, 1922, sid. 31ff.

16 Carlsson, P, 1997.

17 Mårald, I, 2002.

18 Heimer, O, 1999.

19 Thomasson, J, 2000, sid. 12-18.

20 Edström, M & Johnson, B, 2001.

21 Wahlsteen, E, 2007a, samt; Wahlsteen, E, 2007b.

22 Wahlsteen, E, 2007b, sid. 12.

tillkomst och placering? Den andra stora frågeställningen är bredare. Hur har Tomarp och dess ägare/brukare påverkat landskapet under perioden sent 1200-tal till tidigt 1800-tal? Uppsatsens fokus ligger på tiden omkring år 1300 och målet är därför inte en fullständig utredning av den andra frågeställningen. Snarare handlar det om att belysa vissa aspekter och valda ämnen som kan anses viktiga i fallet Tomarp.

Uppsatsen syftar till att, till intressenter såsom förvaltare, nyttjare och intresserad allmänhet, kunna bidra med en förståelse för Tomarps roll i det omgivande landskapet, både det fysiska och det mentala. Uttrycket mentalt landskap används här för att beteckna det förhållande till och den syn på den fysiska omvärlden som kan stamma ur exempelvis olika ägoförhållanden eller religiösa föreställningar.

Förhoppningen är också att uppsatsen kan stimulera till vidare forskning rörande Tomarp. Jag hoppas nästan att uppsatsen väcker lika många frågor som den ger svar, för då har den lagt en grund för framtida upptäckter. Förutsättningarna är goda för fortsatt forskning - det finns mycket engagemang runt dagens Tomarp, både i form av ett intresserat arrendatorpar på gården och en engagerad hembygdsförening i Kvidinge.

Material och metod

Källmaterialet är en kombination av litteratur, av information och insikter som besök på platsen och vid referensobjekt har kunnat ge, samt av arkivmaterial. Eftersom frågeställningarna förutsätter ett brett angreppssätt har referenslitteraturen hämtats från flera olika ämnesområden, med författare som är, eller var, landskapsarkitekter, konsthistoriker, agrarhistoriker, ekonomhistoriker, kulturgeografer, arkeologer, m.m. Muntliga uppgifter har exempelvis hämtats från en historiker och en geolog. Sammantaget är detta ett medvetet val och en förutsättning för att kunna förstå Tomarps komplexitet.

Besöken vid Tomarp har varit flera, och långa vandringar har gjorts runt godsets ägor. Det planerade studiebesöket vid Herrevadskloster gav inte så mycket som hade hoppats på, eftersom byggnaderna var stängda för renovering. Esrum kloster var däremot öppet, och besöket gav några trådar att spinna vidare på.

I flera tidigare studier om Tomarp har mycket arkivmaterial redan blivit undersökt. Arkivstudierna har därför den här gången framförallt koncentrerats till Krigsarkivet i Stockholm, som inte tidigare undersökts och var en del tidigare utforskat material om Tomarp nu har återfunnits. I första hand är det kartmaterial som har sökts upp, men också andra typer av material, främst husesynsprotokoll, har återfunnits och givit mycket information. Besök har också gjorts vid Landsarkivet i Lund. Tyvärr finns inget egentligt arkiv på Tomarp, men Margareth Fjellström har varit mycket hjälpsam och ändå försökt leta fram material ur skrymslen och vrår. Jan Nilsson och Yngve Olsson har dessutom vänligt ställt upp och förevisat det material som finns i Kvidinge Hembygdshall.

Den ursprungliga tanken var att göra en kronologisk genomgång av landskapets historia från anläggningens tillkomst till idag, med ett antal nedslag i intressanta årtal och epoker. Under arbetets gång har det dock visat sig lämpligare att närma sig frågeställningarna (och förhoppningsvis också svaren!) på ett annat sätt, och ämnet har därför kommit att angripas från tre vinklar. Den första är den politiska, som försöker besvara vilka ideologier och större historiska sammanhang som ligger

bakom Tomarps placering och utformning. Här skulle man kunna säga att det handlar om makt och sociala strukturer, hur dessa demonstreras och vad de får för konsekvenser, till en viss del fysiskt men också mentalt. I den andra delen diskuteras Tomarps placering utifrån ett mer konkret, naturgeografiskt perspektiv. Här undersöks hur de naturgivna resurserna har påverkat gårdens läge samt hur de sedan har utnyttjats, och hur utnyttjandet har påverkat landskapets utseende. Slutligen diskuteras landskapet ur ett estetiskt, gestalningsmässigt perspektiv. Kan det ha funnits andra skäl än de praktiska och logiska som gjorde att Tomarp anlades just här? Här diskuteras vad i landskapet som kan förmodas vara ett resultat av en medveten gestaltning, och här diskuteras också de problem som finns med att dra en strikt skiljelinje mellan det praktiska (nyttan) och det estetiska (nöjet).

Avgränsningar och problem

Tidsperioden har begränsats men är fortfarande mycket lång, sent 1200-tal till tidigt 1800-tal. Detta möjliggör en förståelse för förändringar över tid, men det gör också att få frågor kunnat behandlas ingående.

Indelningen av uppsatsens teman är problematisk. Det finns de som hävdar att det inte går att separera nyttan ifrån det sköna i ett sammanhang som detta, att tendensen att göra så är en modern företeelse, föga förankrad i ett historiskt samhälle då det snarare handlat om att väva samman, att sträva mot helheter.²³ Frågan diskuteras i uppsatsens sista del, men redan här kan betonas att indelningen används främst som ett sätt att strukturera upp en väv av faktorer som annars skulle bli alldeles för komplicerad. Önskan är inte att särskilja de olika faktorerna, utan att de ska ses som just en väv. De olika delarna handlar snarare om en skillnad i fokus än om en total särskiljning.

Vilka källor som går att lita på är självklart en fråga som man alltid måste ställa sig inför och under arbetet med en uppsats, men det tillgängliga materialet kan ändå vara mer eller mindre problematiserande. I fallet Tomarp har en hel del sentida framställningar visat sig vara mindre problematiserande, eftersom de ofta bygger på äldre material vars källor inte redovisas. En del tid har därför lagts på att spåra de ursprungliga källorna till några uppgifter som hela framställningen egentligen bygger på. Kanske kan detta tyckas onödigt, men jag tror det är viktigt att grunden för ett uppsatsbygge blir stabil.

Ett problem har också varit mängden källmaterial, och paradoxalt nog är det både en alltför stor mängd och en alltför liten mängd som lett till en viss frustration. Den totala mängden arkivmaterial rörande ett gods i stil med Tomarp är vanligtvis mycket stor. Så även i detta fall, och ibland har det varit svårt att veta var man ska leta och vilka av de svårtydda sidorna man ska ge sig på för att hitta den viktiga informationen. Det är ett problem, men det handlar naturligtvis främst om övning. Det andra problemet är att precis allt arkivmaterial har lämnat gården och att de stora arkiven inte givit den information som man kunnat hoppas på. Rigsarkivet i Köpenhamn har undersökts vid tidigare efterforskningar. Material finns på Landsarkivet i Lund, men det får sägas vara ganska fragmentariskt. Inte heller Lantmäteriverkets kartmaterial rörande Tomarp är särskilt omfattande. Mycket material finns däremot på Krigsarkivet i Stockholm, och där har bland annat hittats en del kartor. Det fanns förhoppningar inför det här arbetet om att finna ännu mer tidigare oupptäckt kartmaterial än vad som har gjorts, men det är bara att acceptera verkligheten. Nu börjar vi.

23 Lundquist, K, 2002, sid. 98.

Genius Thomerupensis

Del I: Landskapet som arena för religiöst och politiskt maktspel

Om det politiska sammanhang som påverkat Tomarps tillkomst och placering

I denna första del kommer vi att titta på Tomarp tillkomst och placering som ett resultat av politiska värderingar och samhällsorganisatoriska förändringar. Kapitlet kommer i mångt och mycket att kretsa kring Joen Lille och denne mans påverkan på Tomarp, men också kring den period som han levde i - vilket lär ha varit ungefär mellan åren 1230 och 1307²⁴. På så sätt kan de större samhälleliga förutsättningarna för Tomarps tillkomst nystas upp. För det är ju precis så som Rolf Edberg skriver, att ”Det finns ingenstans där världen slutar och jaget börjar. Människan måste ses i en miljö – som aldrig är statisk. Hon måste ses i ett sammanhang – som är en process.”²⁵ Vi kan aldrig förstå varför Tomarp anlades om vi inte känner till något om Joen Lille, men vi kan heller aldrig förstå vem Joen Lille var om vi inte känner till något om hans samtid.

Ett hårt politiskt klimat och en kungatrogen storman

Namnet Joen Lille för tankarna till sagor och till väpnare som bistår sin herre i en hjältemodig kamp där pengar tas från de rika och ges till de fattiga²⁶. Det är svårt att bilda sig en uppfattning om personligheten hos människor som levde under medeltiden - källmaterialet är fragmentariskt och öppnar för allehanda tolkningar - men vi får nog inte ha för stora förhoppningar om en överensstämmelse mellan sagans godmodige Lille John och vår Joen Lille. Genom ett dimmigt källmaterial och medeltidens historiska dunkel skymtas en man som på ett klokt sätt tog till vara sin härstamning från en mäktig ätt, och sin därav komna privilegierades ställning, för att bygga upp en stark politisk och ekonomisk makt.

Enligt Gustaf Ljunggren (1854) skrev sig Joen Lille till Tomarp år 1258. Ljunggren uppger inte vilken som är hans källa till uppgiften, men längre fram i texten framgår att han haft någon slags släktbok till sitt förfogande.²⁷ Arvid Kempe (1908), som förefaller ha hämtat sina uppgifter från Ljunggren, nämner också detta årtal²⁸. I alla senare texter om Tomarp framhålls år 1258 som det första år då vi kan knyta Joen Lille till platsen. Själv har jag inte kunnat spåra uppgiften längre tillbaka än förra sekelskiftet, och det har inte heller Erik Ulsig gjort, trots att han disputerat på danska adelsgods under medeltiden och därmed bör vara väl förtrogen med det tillgängliga källmaterialet²⁹. Visst skulle det vara fullt rimligt att Joen Lille förvärvade Tomarp år 1258, vid en ålder av omkring 30 år, men så länge jag inte sett den samtida källan betraktar jag detta snarare som en hypotes än som ett faktum. Att Joen Lille efterträddes av sin son Joen Joensen Lille är ytterligare

24 *Dansk biografisk leksikon*, 1938, band XIV, uppslagsord Lille, Jon Jonsen.

25 Citatets fortsättning, som också känns relevant för denna uppsats lyder; ”Någonstans bakom varje människa finns ett landskap som bestämmer hennes yttre villkor. Någonstans inom varje människa finns ett inre landskap. Det yttre och det inre landskapet är med tusen fina trådar förbundna med varandra. De ger oss en identitet”. Edberg, R, 1991, sid. 249.

26 I en återberättad version av Robin Hood utspelar sig följande konversation: ”Då har vi alltså fått en ny och modig kamrat”, sa Robin. ”Vad heter du?” - ”John Little”, svarade främlingen. ”Det var sannerligen ett namn som passar dig”, sa Will, som aldrig gick miste om ett tillfälle att skämta. ”Jag föreslår att vi kallar dig Lille John.” Ur: Pyle, H, 1980, sid. 15-16.

27 Ljunggren, G & Richardt, Fr, 1854, Tomarp nr. 58, opag.

28 Kempe, A, 1908, sid. 704.

29 Ulsig, E, 1968, sid. 59.

ett exempel på en mycket tveksam uppgift som blivit en sanning i sentida framställningar om Tomarps Kungsgård. Joen Lille hade med största sannolikhet ingen son som hette Joen³⁰. Joen Joensen, eller Jon Jonsen, var istället hans eget namn, som kom av att fadern hette Jon Regmodsen. Lille, eller Litle, var ett tillnamn.

I utkastet till Sofia Brahes (1556-1643) stora släktbok står att läsa följande; ”Anno 1303. Joen Lille Ridder [...] Tomerup”³¹. Tyvärr är detta allt vi får veta om Lille och om Tommerup. Förmodligen var Sofia Brahes källa det brev som finns bevarat från år 1303, i vilket kung Erik VI Menved gav löfte om att en öppning skulle hållas i Laxgården vid Luntertun, så att laxar kunde vandra upp till Tomarp³². Att det är Tomarp i Södra Åsbo härad som åsyftas i nämnda brev, och inte Tommarp i östra Skåne, kan vi sluta oss till eftersom namnet Luntertun används³³. Luntertun var ett fiskeläge nära Rönne ås utlopp i Skälderviken.³⁴ Årtalet stämmer dessutom väl samman med de senast gjorda byggnadshistoriska undersökningarna vid Tomarp, under vilka det framkommit att det troligen omkring år 1300 uppfördes en kvadratisk ringmursborg på platsen för dagens kungsgård³⁵. Det är spännande att notera att vi alltså redan från år 1303 har en uppgift om hur landskapet vid Tomarp utnyttjades, då man av brevet kan sluta sig till att den lax som kunde fiskas i Rönne å var viktig föda för dem som befolkade borgen.

Löftet som gavs i det kungliga brevet var en ersättning för att Joen Lille rest i konungens ärende till Rom för att häva ett interdikt, vilket för oss in på Lilles position som en av kungens närmaste, och därmed en av rikets främsta, män³⁶. I 1200-talets Danmark pågick periodvis häftiga konflikter mellan kungamakt, kyrka, och stormän. Att inneha en av rikets högsta positioner var farofyllt – du riskerade ständigt att bli mördad, driven i landsflykt eller satt i fängelse. Det hände att konflikterna gick så långt att landets biskopar drabbades, vilket naturligtvis inte uppskattades av påven. Denne kunde då som straff utlysa ett så kallat interdikt, en form av bann som innebar förbud mot gudstjänster och sakramentala handlingar³⁷. Den danske kungen bör ha skickat en av sina främsta diplomater, en person han verkligen litade på, för att få ett sådant interdikt hävt, och det faktum att Joen Lille valdes ut är ett tecken på att han var en lojal man med diplomatiska sidor.

Kungamakt, kyrka och stormän stod egentligen varandra väldigt nära vid denna tid, även om de i perioder var bittra fiender. Maktens skara var begränsad, och många av rikets mäktigaste personer var ättlingar av ett fåtal ätter.³⁸ Många, inklusive vår Joen Lille, härstammade från den så kallade Hvide-ätten, Danmarks mäktigaste medeltida ätt³⁹. Hvidarna med sina stora ekonomiska resurser,

30 *Danmarks Adels Aarbog*,

31 Sofia Brahesamlingen, Volym 2, sid. 76. Pag. 53

32 *Danmark Riges brev*, 2:5, nr. 250.

33 Anglert, M, 1984, sid. 24.

34 Luntertun fick förmodligen stadsrättigheter omkring år 1470, men redan år 1516 kungjorde Kristian II att köpstaden hade flyttats och att dess sockenkyrka skulle nedbrytas. Platsen som Luntertun flyttades till, tre kilometer uppströms ån, hade ett bättre försvarsläge eftersom den på tre sidor var omfluten av ån. Dessutom var området mindre utsatt för flygsand. Den nya platsen fick under namnet Ängelholm stadsprivilegier år 1516. Skansjö, S, 1997, sid. 118-119.

35 Edström, M & Johnson, B, 2001, sid. 27.

36 *Danmark Riges brev*, 2:5, nr. 250.

37 Interdiktet kunde vara riktat mot en eller flera personer eller ett område, och brukades under hög- och senmedeltiden som ett kyrkopolitiskt påtryckningsmedel. *Nationalencyklopedin*, 1992, uppslagsord: *interdikt*.

38 Skansjö, S, 2006, sid. 23

39 Namnet kommer från Skjalm Hvide, en mäktig själländsk hövding som dog i början av 1100-talet. Hvide var hans personliga tillnamn och eftersom hans ättlingars efternamn oftast byggde på faderns namn levde just namnet Hvide inte vidare i särskilt hög utsträckning. Enligt Dansk biografisk leksikon kallade sig en gren av den vittförgrenade ätten bland annat Galen och Litle, och det lär ju i så fall ha varit den grenen som vår Jon härstammade ifrån. *Dansk biografisk leksikon*, 1937, band XI, uppslagsord Hvide samt Hvide, Skjalm.

och ärkebiskop Absalon i spetsen, byggde de flesta av Skånes första borgar under 1100-talet. Ett exempel är Skeingeborg i Skeingesjön, i norra Skåne.⁴⁰

Till skillnad från många andra stormän lär Joen Lille under hela sitt liv ha varit kungamakten trogen, och han var en del av kungens närmaste krets av rådgivare⁴¹, vilket framgår av att hans namn förekommer i ett flertal kungliga brev från mitten och slutet av 1200-talet⁴². Just vilka som bevittnade de kungliga breven och därmed med största sannolikhet tjänade som kungliga rådgivare är enligt Ulsig (1968) det viktigaste beviset på vilka som var rikets främsta män. Riddartiteln, som Lille också innehade, är däremot ett relativt svagt kriterium menar Ulsig. Kung Erik Menved lär ha varit ganska generös med att dela ut denna titel.⁴³ Till riddare dubbades de som satt i rådet eller hade andra positioner, män av gammal ått eller de som hade stor jordegendom. De som inte hade upplevt ett riddarslag eller av andra skäl inte kunde nå upp till titeln kallades armigeri; väpnare. Väpnarna kom sedermera att utgöra den så kallade lågadeln medan riddare blev högadeliga.⁴⁴

Under en period på 1260-talet innehade Joen Lille titeln gäldkare, vilket innebar att han var den kungliga ämbetsman som hade ansvaret för styret av Skåne⁴⁵. Troligen omfattade ämbetet som gäldkare både rättskipning, skatteuppbörd och övriga förvaltningsärenden. Gäldkaren redovisade för drotsen och var ansvarig inför denna, och Andersson (1974) beskriver ämbetsinnehavaren som ett slags underdrot för Skåne.⁴⁶ Kanske är det faktum att Jon Lille under en period innehade denna titel det främsta beviset på hans höga status.

Den regent som Joen Lille bör ha haft mest kontakt med är Erik Glipping, som regerade under en period på närmare 30 år. Det var också under Glippings tid vid makten som Lille under en period var gäldkare. Andersson (1974) beskriver kung Erik Glipping som maktfullkomlig och menar att laglöshet och otrygghet kännetecknade Skåne och resten av det danska riket under denne regents och hans rådgivares våldsregemente. Fängsling kunde under Glippings regeringstid ske utan laga dom eller utan att den fängslade var gripen på bar gärning. Det hände att kungen stämde anklagade inför sig utan att dessa först hade svarat inför härads- eller landsting. Vidare kunde bönder tvingas till körslor för kungens räkning utanför sitt härad och till för mycket arbete på kronans hus och kvarnar. Skatteuppbörden skedde utan reda menar Andersson vidare och skriver att kungens ombudsmän, fogdarna, ibland for hårt fram.⁴⁷

Böndernas möjlighet att göra sin röst hörd var genom uppror, men dessa verkar inte ha varit särskilt lyckosamma. Vid början av 1280-talet trädde emellertid en mer slagkraftig opposition bestående av stormän och andra personer ur samhällets övre skikt, fram. De förmådde, eller möjligen tvingade, Erik Glipping att utfärda en handfästning⁴⁸, som begränsade hans och hans rådgivares maktutövning och som försökte ge fasta regler för landets styrelse. Strax efter att denna handfästning kommit till stånd tillsattes faktiskt, så som bönderna önskat, en kunglig nämnd så att, med Ingvar Anderssons ord, ”bot kunde rådask på de övergrepp som bönderna och särskilt

40 Ödman, A, 2002, sid. 16.

41 *Dansk biografisk leksikon*, 1938, band XIV, uppslagsord Litle, Jon Jonsen.

42 Se till exempel *Diplomatarium Danicum*, 2:5, nr. 11 och 12 samt *Esrums klostrets brevbog 1*, 2002, nr. 91.

43 Åtminstone gäller detta för tiden innan år 1320, menar han. Ulsig, E, 1968, sid. 88.

44 Andersson, I, 1974, sid. 60.

45 *Kulturbistorik leksikon för nordisk middelalder*, band 5, uppslagsord Gældker. I ett kungligt brev från 1264 benämns han Ioon Litlæ prefecti Lundensis, vilket var gäldkarens titel på latin. *Diplomatarium Danicum*, 2:1, nr 439.

46 Andersson, I, 1974, sid. 62.

47 A.a, sid. 89.

48 Handfästning var ursprungligen en benämning på det handslag varigenom givna utfästelser garanterades. Under medeltiden kom det att beteckna en kungaförsäkran, det vill säga en förpliktelse av kungen att som regent fullgöra de utfästelser han gjort. NE, 1992, uppslagsord: handfästning; NE, 1993, uppslagsord: kungaförsäkran.

de fattiga hade lidit under”⁴⁹. Nämnden, i vilken Joen Lille ingick, fick fullmakt att hålla rätt över rik och fattig, över borgare och bönder.⁵⁰ I samma veva kom en förordning för Skåne i vilken till exempel rätten till hemfrid och kyrkofrid fastslogs. Förordningen gällde också ekonomiska, förvaltnings- och skattefrågor. Såsom Andersson (1974) uttrycker det, var regler som motverkade våld och godtycke huvudinnehållet i förordningen, något som överensstämmer med syftet med det nya regeringsskicket.⁵¹

Förordningen kom dock inte att skapa ett bestående fredstillstånd. År 1286 mördades Erik Glipping, och några av dem som drivit igenom reformerna dömdes för brottet, rättvist eller orättvist får vara osagt. De fredlösa flydde till Norge, ett land som stöttade deras kamp och vars ledingsflotta därefter under flera år kom att härja Danmarks kuster, inklusive Skåne. Ven förröddes år 1289, men Helsingborg stod emot anfallen.⁵² Erik Menveds tid på tronen kom alltså knappast att bli lugnare än Erik Glippings.

I ett Tomarpsperspektiv är förstås det mest intressanta att följa Joen Lille och se hur han tycks ha vandrat torrskodd fram genom 1200-talets politiska sankmark. Vi kan se hur han tydligt stått på regenternas sida, men också hur han samarbetade med oppositionen i den kungliga nämnd som skapades på 1280-talet. Detta, i kombination med det faktum att han sändes som medlare till påven i Rom, ger en bild av en diplomatisk man, samtidigt som vi inte får glömma att han uppenbarligen stödde Erik Glippings hårdföra regim.

Ståndssamhället grundläggs, stormännen utökar sitt jordinnehav och borgar byggs

Man kan säga att grunden till ståndssamhället lades på 1200-talet. Då skedde nämligen en övergripande förändring av stridskonsten - den gamla sjökrigsorganisationen, ledungen, ersattes med en modern elithär med bepansrat rytteri. Till hären rekryterades personer som hade möjlighet att för kungens räkning ställa upp med stridshäst och fullständig rustning när så behövdes. Belöningen var skattebefrielse och en privilegierad ställning som kunde leda till maktpositioner. Eftersom möjligheten att leva upp till detta villkor i högsta grad var knuten till ekonomiska förutsättningar kom hären, adelsmännen, ofta att rekryteras från gamla mäktiga hövdingaslakter såsom Joen Lilles Hvide-ätt, men de kunde också vara bönder med de rätta ekonomiska förutsättningarna. För de bönder som inte hade råd att ställa upp med krigstjänsten omvandlades däremot ledungspunkten⁵³ till en stående skatt.⁵⁴ Joen Lille var uppenbarligen en del av det privilegierade adelsståndet eftersom han benämns riddare.

Ett resultat av 1200-talets hårdföra politik, våldsamheter och laglöshet var att adeln kom att överta mycket tidigare bondeägd jord. Många bönder valde nämligen att avsäga sig egendomsrätten till sin jord för att komma under en mäktig herres beskydd. På så sätt kunde de slippa undan sin värsta fiende; den kunglige ombudsmannen som skulle driva in skatterna men som också ibland utnyttjade sin ställning till att för egen vinnings skull pålägga bönderna arbete. Genom att överlåta

49 A.a, sid. 91.

50 Ibid.

51 Andersson, I, 1974, sid. 91-93.

52 A.a, sid. 111.

53 Ingvar Andersson benämner det "leding", och skriver att den var organiserad så, att varje härad hade skyldighet att ställa upp med ett visst antal skepp och ett visst antal män med vapen och proviant de år leding utbjöds, vilket var i princip varje år. Häradena var indelade i skipaen (skeppsområden), som vart och ett gemensamt utrustade och bemannade ett ledingsskepp under ledning av en styresman bland storbönderna. Andersson, I, 1974, sid. 6.

54 Skansjö, S, 1997, sid. 91.

sin egendom till en privilegierad godsägare fick de så kallade fästebönderna del av skattefriheten gentemot kronan, men å andra sidan fick de betala landgille⁵⁵ till sin nye herre.⁵⁶ Situationen gjorde att medlemmar av adelsståndet under slutet av århundradet kom att bygga upp stora godskomplex medan bönderna i stor utsträckning miste egendomsrätten till den jord de brukade och därmed sitt sociala och politiska inflytande⁵⁷.

Det verkar dock inte som om denna ägosituation var helt ny för 1200-talet, även om äldre forskning kring medeltidens danska agrara mönster har fört fram uppfattningen att större delen av jorden fram till mitten av 1200-talet ägdes och brukades av bönder och att små driftsenheter var karakteristiska för landet⁵⁸. Senare tiders forskare, bland andra Erik Ulsig (1968) har visat på exempel på storgods redan under 1100-talet, liksom att det under 1200- och 1300-tal troligen fanns ett speciellt högmedeltida adligt godssystem, som är bäst känt på Själland men som även kan beläggas i Skåne. Skansjö (2006) menar att systemet kan ses som en regional variant av det man brukar kalla för ”det europeiska feodala storgodset”, där centrum utgjordes av en domändrift i form av en verklig storgård för sin tid. Storgården benämns i källor på latin för ”*curia*” eller ”*mansiō*”, medan den inhemska termen var ”brytegård”. Till denna högmedeltida storgård hörde ett antal landboenheter, dels sådana som omtalas som ”*coloni*” (”landbor” eller ”landbogårdar”), och dels mindre enheter som benämns ”*inquilini*”, ”*curiae inquilinarieae*”, eller ”fästor”.⁵⁹

När och hur Tomarp utvecklades till det stora gods med en mängd underlydande arbetsbönder som det var vid slutet av 1600-talet är osäkert, men det är mycket möjligt att det handlat om en successiv utveckling från en högmedeltida storgård⁶⁰.

Under det oroliga slutet av 1200-talet och början av 1300-talet byggdes de flesta av de borgar som vi idag kan se som kullar eller ruiner i det skånska landskapet. Många var nämligen de stormän som kom att bli indragna i tidens oroliga politiska förhållanden och som valde att flytta ut från byns gemenskap och upp på åsryggar eller ut i sjöar för att där uppföra borgar av olika slag.⁶¹ Den nya stridskonsten var kanske den viktigaste orsaken till detta nya borgbyggande - det krävdes en ny typ av försvar eftersom den nya tidens fiende utgjordes av bepansrade ryttare som kom till häst⁶².

Borgen vid Tomarp uppfördes alltså under en period då det pågick ett mycket intensivt borgbyggande runt om i Skåne. Byggherre var en man som förefaller ha, precis som många andra, tagit tillvara sin privilegierade ställning för att bygga upp ett jordinnehav. På många sätt är alltså Tomarp bara ytterligare ett exempel på ett tidstypiskt fenomen, vilket förvisso är nog så intressant, men mer spännande är det kanske att fundera kring om fallet Tomarp på något sätt är annorlunda än de andra borgar som byggdes vid denna tid. Hade det någon betydelse att Joen Lille stod kungen så nära?

55 Landgille var helt enkelt den årliga avgift som en fästebonde i Danmark (inkl. Skånelandskapen) erlade till jordägaren som ersättning för bruksrätten till jorden, motsvarande avrad i Sverige. *Nationalencyklopedin*, 1993, uppslagsord: landgille.

56 Ulsig, E, 1968, sid. 47.

57 Ulsig, E, 1968, inledning.

58 Weibull, C G, 1923, sid. 30.

59 Skansjö, S, 2006, sid. 25-26.

60 Tomarps arbetsbönder vid 1600-talets slut kan studeras i LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv G7a4.

61 Ödman, A, 2002, sid. 20.

62 Ibid, sid. 14.

Tomarps funktion i förhållande till andra medeltida skånska borgar

Som gränsprovins mellan Danmark och Sverige har det många gånger hänt att Skåne, och framförallt då de norra delarna, blivit en krigsskådeplats. Ett tidigt exempel var år 1276 då den svenske kungen Magnus Birgersson (Ladulås) bröt in i Skåne och härjade i dess nordvästra härad. Konflikten skulle kunna sägas vara början på ett ömsesidigt härjande i gränsområdena mellan Danmark och Sverige som kom att pågå i mer än fyra sekler.⁶³ Även Norge har medverkat i attacker mot Skåne.

Det läge som Tomarp hade i denna oroliga provins, och närheten till riksfästet Helsingborg är förmodligen en mycket viktig del i förståelsen av varför det kom att byggas en borg vid Tomarp just vid denna tid. Från slutet av 1200-talet och en bit in på 1300-talet organiserades den kungliga administrationen i så kallade slottslän. Detta innebar att kungliga borgar av sten och tegel uppfördes runt om i Danmark. Borgarna, riksfästena, manifesterade kungens makt och fungerade som administrativa centra och som militära stöddepunkter. Tomarp låg under det stora slottslänet Helsingborg (se figur 13) som omfattade häradena Luggude, Bjäre, Södra Åsbo, Norra Åsbo och Göinge⁶⁴. I Helsingborg uppfördes det senast under 1100-talet en kunglig borg. Den ”nya” borg som man kan se idag uppfördes omkring år 1313 på uppdrag av Erik Menved, även om vissa tillägg gjordes vid slutet av 1800-talet.⁶⁵ Med hjälp av borgen i Helsingborg kunde inloppet till Öresund samt färjeförbindelsen till Själland försvaras⁶⁶.

Ödman (2002) menar att det var omöjligt att kontrollera ett område om man inte hade kontroll över borgarna. Åtminstone gällde detta landskapets stora borgar, såsom de nämnda riksfästena, borgar där kungen eller ärkebiskopen kunde samla ihop en dyr här av krigare. Borgen hade dels ett stort symbolvärde; den var en demonstration av vem som hade makt över landskapet, och dels innehöll den stora förråd som var viktiga för angriparen att få kontroll över. Medeltida härar bar inte med sig några större förråd och utnyttjade därför det invaderade området för att fylla på dem. Vid de svenska angreppen samlades ofta den svenska hären i Markarydstrakten. När förråden var slut gick man in i Skåne – oftast direkt till Helsingborg som belägrades och intogs, och sedan kunde man därifrån fortsätta sina attacker.⁶⁷ Man tog sig ned genom Skåne via den så kallade Lagastigen (se figur 11). Dagens E4:a följer i stort sett denna väg som kan föras tillbaka till vikingatid⁶⁸.

Förutom de kända riksfästena förekommer ytterligare en kunglig borg i källor från Erik Menveds tid, nämligen en idag helt ödelagd borg i Örkelljunga⁶⁹. Denna borg hade troligen sin huvudsakliga funktion i att bevaka riksgränsen i anslutning till den viktiga landsvägen som automatiskt blev en härväg vid dansk-svenska konflikter, men den kan också ha använts som bas för danska infall i Sverige⁷⁰. Borgen omnämns i perioden 1307-16, då Kung Erik Menved förmodligen residerade där i samband med att han sökte stötta sin svenske svåger i konflikterna med den småländska gränsadeln. Borgen i Örkelljunga var troligtvis relativt enkel och byggd av trä, och efter att den brändes ned år 1316 återuppfördes den inte.⁷¹

63 Andersson, I, 1974, sid. 89.

64 Skansjö, S, 1997, sid. 87-88.

65 Skansjö, S, 1997, sid. 87-88.

66 Resinert, A, 1995, sid. 57, i; Mogren, M & Wienberg, J, 1995.

67 Ödman, A, 2002, sid. 14-15.

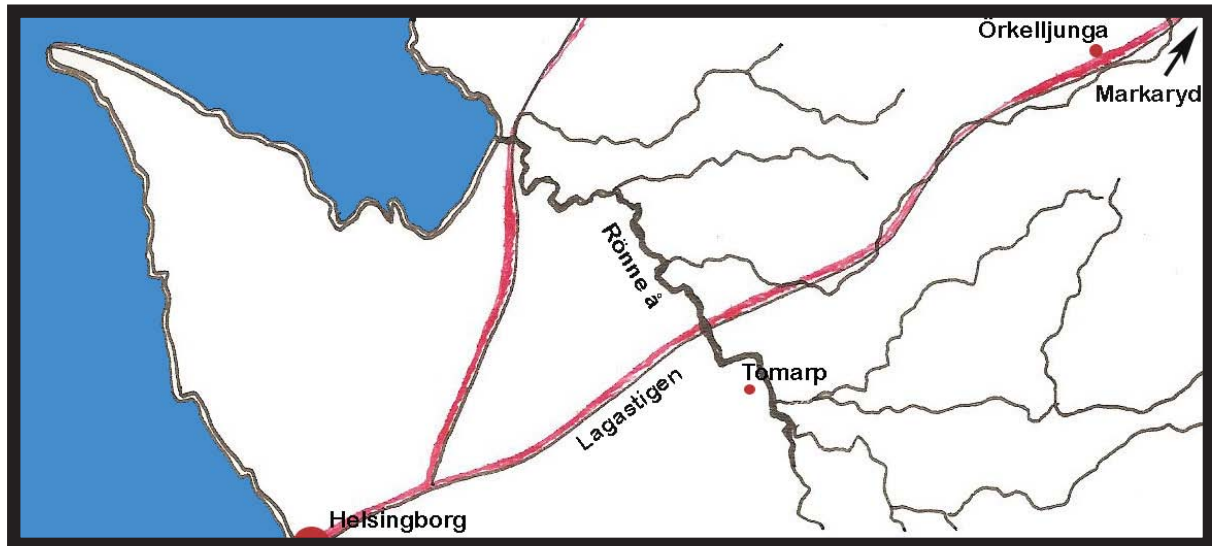
68 Isendahl, C, 1997, sid. 142.

69 *Danmarks Riges Brev* 2:6, nr. 85, 85, 125 och 285. Brevet skrevs under åren 1307-1310.

70 Skansjö, S, 1997, sid. 87-90 samt Resinert, A, 1995, sid. 57.

71 Skansjö, S, 1997, sid. 87- 90.

Det geografiska läget och Tomarps ägares kungatrogenhet antyder att det fanns ett samband mellan de två kungliga borgarna i Helsingborg och Örkelljunga samt Joen Lilles Tomarp (se figur 11). Tomarp ligger visserligen en liten bit ifrån den viktiga landsvägen, men samtidigt så pass nära att man från borgen kan ha hjälpt till att kontrollera området.

Figur 11. Tomarp ligger nära en av de medeltida huvudvägarna i nordvästra Skåne, Lagastigen. Strax nordväst om Tomarp korsar Lagastigen Rönne å vid den så kallade Tranarpsövergången, som bör ha varit strategiskt viktig att kontrollera för att hindra svenska härar att nå Helsingborg. Kanske kan läget mitt emellan Örkelljunga och Helsingborg, två platser där det fanns kungliga borgar omkring år 1300, tyda på att Tomarp hade en funktion i försvaret av riket. (Illustration: Boel Persson, efter Isendahl, C, 1997, sid. 143)

Figur 12. På denna militära karta från år 1716 har med röd text markerats var det vid denna tid var möjligt att ta sig över åarna, det vill säga var det fanns en bro, ett vad eller en "Prom", vilket torde vara någon typ av båtförbindelse. Norr om Tomarp finns Tranarps Prom och närmast i söder ligger Sönnarslöfs bro. (Krigsarkivet, 400:17A:009a, *Geographisk Charta öfver Hertigdömet Skåne*, 1716)

Pär Axel Olsson (1922) tog för givet att Tomarp haft en strategisk betydelse i förhållande till Tranarpsövergången (se figur 12), som ligger där Rönne å korsar Lagastigen. Senare tiders forskare tenderar att ha en något mer problematiserande inställning till borgars försvarsfunktioner än tidiga 1900-talsforskare, även om just Tomarp inte har diskuterats ur denna synvinkel vid något senare tillfälle. Ödman (2002) menar att de små privatborgarna kanske framförallt utgjorde försvar mot allmogeuppror och rövarband⁷². Även Sven Dahl (1942) skriver att adelsmännen byggde borgar snarare för att skydda sig själva än för att underlätta landets försvar, och han menar vidare att det bara var för den som hade makt och resurser av helt annan storleksordning (till exempel ärkebiskopen i Lund) som det kunde vara aktuellt att placera borgen på ett läge som var strategiskt för rikets beskydd. För den enskilde adelsmannen bör det ha varit mer fördelaktigt att komma så långt bort från stråkvägarna som möjligt istället att försöka behärska dem menar Dahl. Att adelsmännen, medvetet eller omedvetet, skulle ha tagit hänsyn till sådana strategiska faktorer som behärskandet av vägar, broar, vadställen och pass verkar enligt Dahl inte rimligt.⁷³

Att detta stämmer i de flesta fall är säkert helt korrekt, men det verkar rimligt att Tomarp hade en försvarsfunktion som sträckte sig utanför den rent privata, den som enbart handlade om att skydda borgens invånare. Det som talar för detta är, precis som Olsson (1922) skrev, borgens geografiska placering, men framförallt är det kanske borgherrens politiska och sociala position som antyder att Tomarp också hade någon slags funktion i försvaret av riket. För vid sidan av kungens borgar fanns det också privata sådana, vars innehavare var konungen trogen, borgar som ställdes till centralmaktens förfogande i orostider⁷⁴. Just en sådan borg kan Tomarp mycket väl ha varit, och det kan till och med tänkas att kungen delvis påkostade bygget för att få tillgång till en borg på lämpligt avstånd mellan Helsingborg och Örkellunga.

Exakt hur funktionen såg ut är omöjligt att säga, men man kan tänka sig att Tomarp fungerade som ett administrativt center och proviantlager för soldater som posterades vid Tranarp för att bevaka denna övergång över Rönne å. Att Tomarp låg en bit ifrån landsvägen bör om denna hypotes stämmer ha varit ett viktigt taktiskt drag. Borgen vid Tomarp var säkerligen långt ifrån lika väl befäst som borgen i Helsingborg, och kanske inte heller som den i Örkellunga, och större anfall mot borgen var förmodligen något man försökte undvika genom en placering som gav goda spaningsmöjligheter samtidigt som fientliga härar hölls på betryggande avstånd. De topografiska förhållandena och deras eventuella betydelse ur försvarssynpunkt behandlas närmare i uppsatsens andra del.

Figur 13. De häradar som under medeltiden sorterades under Helsingborgs län är på kartan markerade med grått. Tomarp ligger i södra Åsbo härad.
(Illustration: Boel Persson 2009-01-29)

72 Ödman, A, 2002, sid. 15.

73 Dahl, S, 1942, sid. 288.

74 Reisnert, A, 1995, sid. 57.

Om det religiösa sammanhanget och om hur samhällsstrukturen påverkat landskapet kring Tomarp

Den politiska situationen påverkade som vi har sett i högsta grad Tomarps tillkomst och placering, men frågan är om den också haft betydelse för hur Tomarp påverkat landskapet? Kan den tydliga hierarkiska strukturen som växte fram under 1200-talet indirekt ha haft medfört någon fysisk påverkan på landskapet?

Joens Lilles jordinnehav och möjlig koppling till Kvidinge kyrka

Kunskapen om 1200-talets danska godsägare är begränsad, men av de som idag är kända är Joen Lille en av dem som det går att säga mest om⁷⁵. Joen Lille betecknas i vissa källor som skåning⁷⁶ men det är bara hans jordegendomar på norra Själland som det går att få en någorlunda tillfredsställande bild av. I Esum Klosters brevbog finns flera upplysningar om egendomar runt om i norra Själland som Joen Lille skänkt till klostret. Som exempel kan nämnas att han år 1306, alltså strax före sin död, skänkte hela byn Uvelse i Lyngby härad, innehållandes 2 brytegrårdar⁷⁷, 16 landbogårdar och ett obestämt antal fästor, till klostret.⁷⁸ Här hade Joen Lille alltså precis ett sådant godskomplex som Skansjö (2006) betecknar som tidstypiskt⁷⁹. Med tanke på Lilles många politiska uppdrag och stora jordegendomar på andra håll förefaller det osäkert om han överhuvudtaget hade tid med Tomarp, och om han någonsin bodde där. Att han alternerade mellan sina olika egendomar är inte omöjligt, kanske det mest troliga. Åtminstone i omgångar, till exempel när han innehade ämbetet som gäldkare i Skåne, är det dock troligt att Joen Lille bodde på Tomarp med sin familj, och däremellan kan borgen ha skötts av någon slags tillsynsman.

Joens Lille och hans dotter Cecilia ligger begravda vid Esum kloster, med största sannolikhet en gentjänst för de gåvor som klostret mottagit från släkten⁸⁰. Det var tämligen vanligt att välbeställda människor under medeltiden donerade stora egendomar till kyrkan i utbyte mot själamässor, som ansågs kunna förkorta tiden i skärselden. Även Lundakyrkan byggde på detta sätt upp ett stort jordinnehav⁸¹. Kopplingen till klostret i Esum och därmed till cistercienserorden är intressant för Tomarps del, och den kommer att diskuteras mer längre fram.

Det är mycket svårt att få en uppfattning om Joens Lilles jordägarande i Skåne utöver hans koppling till Tomarp. Skansjö (2006) menar att det inte omedelbart går att generalisera bilden med brytegrårdar och underliggande landbogårdar, även om det framstår som fullt möjligt att det äldsta, lite fragmentariskt kända godssystemet även i Skåne i flera fall kan ha byggts på sin tids storgårdar. Vi får räkna med en del varianter, menar han, men i många fall kan ett högmedeltida adels gods ha bestått av en hel by, där det funnits en verklig storgård med tillhörande odlingsjord, möjligen i form av ett så kallat ornum, det vill säga som särjord eller som ett enskilt block utanför bygårdarnas ägoblandning. Till storgården har hört ett antal landbogårdar och fästor, liksom en

75 Ulsig, E, 1968, sid. 55.

76 I *Diplomatarium Danicum* 2:2 nr. 179 benämns han "Ioon Little de Schania".

77 Bryte var under tidig medeltid en allmän benämning i Norden på en man som hade uppsyn över trälarna och som förestod en gård han inte ägde själv. I och med trädomens upphörande blev många brytar landbor, dvs. bönder som brukade jord utan att äga den. Bryten kunde vara fri eller ofri. NE, 1990, uppslagsord: bryte.

78 *Esum klostres brevbog* 1, nr 92. Se även Ulsig, E, 1968, sid. 57.

79 Skansjö, S, 2006, sid. 24-25.

80 Var Joens Lilles hustru Ingefred ligger begravd är ännu okänt. Hon dog enligt Lilles testamente före sin man och dotter, men begravdes inte vid Esum kloster. Bodil Kraybørre, formand Esum Klosters Venner, e-brev, 2008-12-08.

81 Gustafsson, H, 2008, sid. 52.

eller flera möllor. Brukarna av fästorna har förmodligen utgjort arbetskraft till storgårdens drift.⁸² Det är alltså på detta sätt vi skulle kunna föreställa oss Tomarp med underliggande ägor omkring år 1300. Närmast till hands ligger förstås i så fall antagandet att hela byn Kvidinge låg under Tomarp. Hur stor byn var vet vi inte, men vi vet åtminstone att den fanns. På den plats som på nedanstående karta (se figur 14) benämns Qvidinge By, eller något väster om den, bör det ha uppkommit en samlad bebyggelse före vikingatid, troligen så tidigt som under folkvandringstid, det vill säga mellan åren 400 och 550 e Kr. Orter med namn som slutar på -inge brukar hänföras ungefär till denna tid, och är koncentrerade till de centrala bygderna och till de gamla vattenlederna.⁸³ Under medeltiden spred sig Kvidinges bebyggelse och kyrkan anlades på 1100-talet, dock något utanför bybebyggelsen⁸⁴, vilket tyder på att det inte var en vanlig sockenkyrka. Tyvärr kan vi inte se denna medeltida kyrka idag eftersom den revs på 1800-talet för att ge plats åt en modernare version på samma plats⁸⁵. Delar av tornet ska dock finnas kvar⁸⁶.

Det är inte omöjligt att det var en förfader till den som grundade Tomarp som lät uppföra Qvidinge kyrka. Sambandet mellan aristokratiskt präglade kyrkor och adelsgoods har varit föremål för en del forskarsater, i Skåne har till exempel området kring Helge å studerats, och det har visat sig att flera kyrkor i denna trakt kan ha uppförts i anslutning till stormannagårdar som idag är försvunna⁸⁷. Främst är det romanska västtorn som anses vara tecken på aristokratiskt inflytande, men även stiftarbilder, inskriptioner, vapensköldar och skriftliga omnämnanden kan var tecken. Det är framförallt Hvideätten, alltså Joen Lilles ätt, som har kunnat kopplas till stormannakyrkor av detta slag, och kyrktornen benämns av Skansjö (2006) som ”den optimala statussymbolen”⁸⁸.

Någon liknande undersökning har inte gjorts i trakterna kring Kvidinge. Arkeolog Bo Lindow skriver dock i sin sammanställning av en fornlämningsinventering i Kvidinge att det av en fosfatkartering framgår att det strax norr om kyrkan finns ett område med starkt förhöjd fosfathalt, vilket skulle kunna tyda på att där legat en storgård som stått för uppförandet av kyrkan⁸⁹. Lindow påträffade inga lämningar i markytan som gick att hänföra till någon bebyggelse, och någon arkeologisk undersökning av området har vad jag vet inte gjorts.

Enligt den brittiske historikern Peter Burkes tolkning kännetecknades medeltiden i ett europeiskt perspektiv bland annat av en folklig kultur, som utövades i en större kulturell gemenskap mellan adel och bönder, medan klyftan mellan folk och elit vidgades dramatiskt under tidigmodern tid⁹⁰. Skansjö (2006) menar att teorin harmoniserar väl med det ökande avstånd som uppstod mellan bondesamhället och adeln även i nordiska sammanhang, och skriver att detta inte minst är tydligt genom adelns elitkultur och ökade maktpositioner i Danmark under adelsväldets tid (ca 1536-1660). Samtidigt menar han att den medeltida gemensamhetskultur som Burke beskriver framstår som svärförenlig med den sydiskandinaviska äldre medeltiden eller högmedeltiden (1100/1200-tal), om man bedömer förhållandena utifrån de äldsta aristokratiskt präglade kyrkobyggnaderna. Redan dessa fungerade nämligen enligt Skansjö som en tydlig markör av den världsliga elitens tidiga särställning i förhållande till sockenmenigheten i lokalsamhället.⁹¹

82 Skansjö, S, 2006, sid. 26.

83 Lindow, B, 1996, sid. 18; Emanuelsson, U & Bergendorff, C & Billqvist, M & Carlsson, B & Lewan, N, 2002, sid. 46.

84 Lindow, B, 1996, sid. 18.

85 Jönsson, L, 1986, sid 1.

86 Nilsson, Jan, muntligen, 2008-12-05.

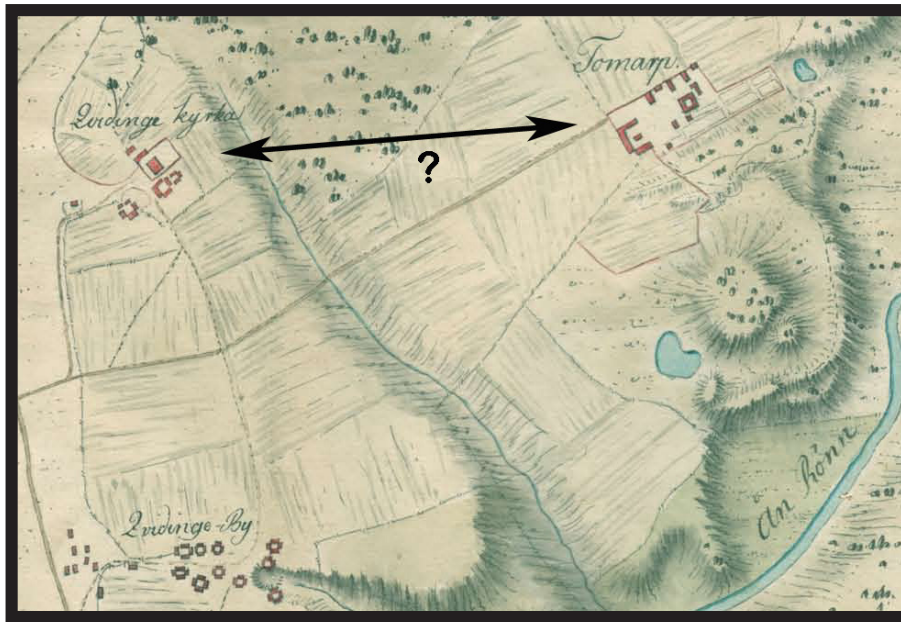
87 Skansjö, S, 2006, sid. 31.

88 Skansjö, S, 2006, sid. 30.

89 Lindow, B, 1996, sid. 18.

90 Skansjö, S, 2006, sid. 90-91.

91 Ibid..

Figur 14. Tomarps läge i förhållande till Kvidinge kyrka och Kvidinge by. Läget kan tyda på att kyrkan inte varit en vanlig sockenkyrka utan att den byggts i anslutning till en tidigare stormannagård - kanske en föregångare till Tomarp som låg närmare kyrkan. (Krigsarkivet, 0400:17B:051, *Fält-Karta öfver Qvidinge, Åbys, Bonarps och Ljunghys bedar*, 1796-1804.)

Kanske var den medeltida kyrkan vid Kvidinge just en sådan markör av den lokala elitens särställning, en elit som omkring år 1300, om inte ännu tidigare, kom att helt lämna bygemenskapen för att bosätta sig på platsen för dagens Tomarp. En hypotes är att det legat en stormannagård strax intill kyrkan, som fungerade som en slags gårdskyrka. När tiderna blev oroligare under slutet av 1200-talet kanske denne storman valde att uppföra en borg några hundra meter åt nordöst, på en ur försvarssynpunkt bättre plats. Arkeologiska utgrävningar skulle dock krävas för att kontrollera hypotesen. Att ortnamnsändelserna -arp och det danska -rup huvudsakligen är medeltida och har innebörden ”nybygge, utflyttad gård, avgärdat hemman⁹²” gör det bara mer spännande att leka med tanken att Tomarp är en utflyttad gård som tidigare legat närmare kyrkan.

En direkt koppling mellan släkten Lille och kyrkan i Kvidinge finns från år 1307 då Joen Lilles dotter Cecilia i sitt testamente uppgav att hon önskade skänka ”til Kvidinge Kirke i Skåne en mark skånske penge, til præsten sammesteds en halv mark penge, til kirketjeneren to øre⁹³”. En mer osäker koppling utgör det material från den medeltida kyrkan som finns bevarat på Historiska museet i Lund. Där kan bland annat beskådas ett mansansikte (se figur 15) som under 1100-talet högs ut av en av tidens stora stenhuggare, Mårten Stenmästare, alternativt av någon av hans lärljungar. Det är en kittlande tanke att ansiktet skulle kunna vara en avbildning av en förfader till Joen Lille, men det kan vi inte säga något om, och troligare är kanske att ansiktet är tänkt att föreställa exempelvis Jesus eller något helgon som gör en beskyddande gest.⁹⁴ Hur som helst tyder det faktum att en person som Mårten Stenmästare var inblandad vid stenkyrkans uppförande på att det var en person med makt som initierade byggandet.

Figur 15. Manshuvud i sten från den medeltida kyrkan i Kvidinge som finns bevarat på Historiska museet i Lund. (Foto: Boel Persson, nov. 2008)

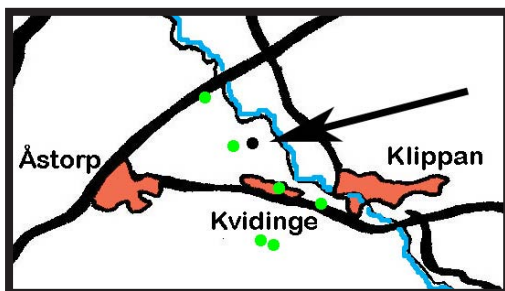
92 Emanuelsson, U & Bergendorff, C & Billqvist, M & Carlsson, B & Lewan, N, 2002, sid. 46.

93 *Esrums klostrets brevbog* 1, 2002, nr. 116.

94 Cinthio, H, antikvarie Historiska museet i Lund, muntligen, 2008-12-03.

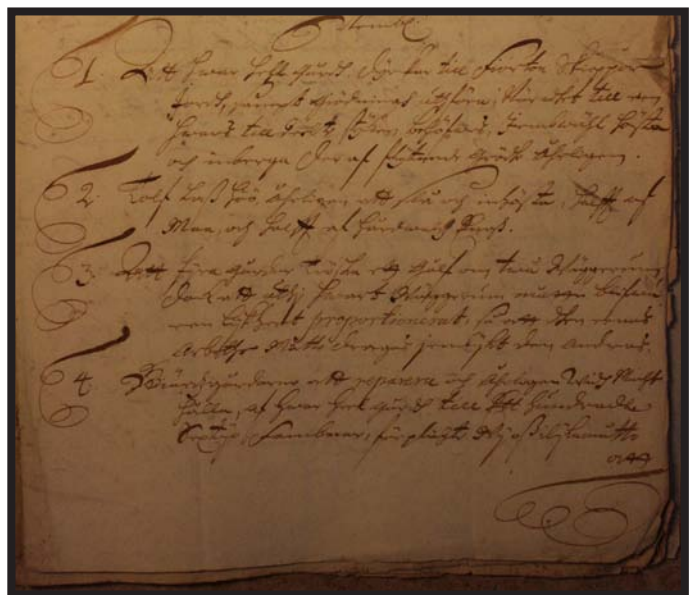
Arbetsbönder under Tomarp och det hierarkiska förhållandets påverkan på landskapet

Den första skriftliga uppgiften om gårdar som låg under Tomarp, samt uppgifter om vilken typ av arbeten bönderna på dessa gårdar skulle utföra för Tomarps räkning är ett arbetskontrakt från slutet av 1600-talet, troligen författat år 1668 (se figur 17). Dokumentet har undertecknats med osäkra bomärken av ”samptliga bönder under Tommerup gårdh”, ett 60-tal personer boende i bland annat Sånna, Goentorp, Magleby, Tranarp, Sönnarslöv, Kvidinge, Mårtensorp och Tjörslätt (se figur 16).⁹⁵ Denna typ av godssystem, med ägor på många håll, kom att utvecklas under senmedeltiden, det vill säga under 1300-1400-tal. Vid 1500-talets början var brytegårdarna borta och landborna – eller med den danska termen: fästebönderna- brukade större gårdar, och adelns huvudgårdar drevs med hoveri från fästebönderna. De tidigare hela och halva byarna splittrades på många håll upp ägarmässigt, och fler godsägare ägde gårdar på många olika håll⁹⁶

Figur 16. Några av de byar med bönder som var arbetsskyldiga vid Tomarp vid 1600-talets slut är markerade med grönt. (Ill: Boel Persson)

Figur 17. De fyra första punkterna i det arbetskontrakt som troligen författades år 1668, ett dokument som innehåller uppgifter om vilket arbete bönderna under Tomarp ålade sig att utföra mot en viss reducering av den årliga räntan. (LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv G7a4)

Enligt dokumentet från 1600-talets mitt har bönderna, efter Kungliga Commissionens befallning, överlagt med varandra om hur mycket arbete de skulle kunna göra till arrendatorn på Tomarp, mot en viss ”afkortning” av räntan⁹⁷. Av kontraktet framgår bland annat att bönderna skulle sköta vårberedningen av jorden, slå höet, ta in och tröska säden, underhålla gärdesgårdarna, köra en viss mängd bränsle från Tomarps skogar samt utföra två enkla dagsverken på gården var höst och vinter.

Hembygdsforskaren Wilhelm Emil Wilhelmsson (1868-1958) har skrivit en del om hur denna så kallade hoveriskyldighet sett ut vid Tomarp. Hoveriskyldigheten innebar alltså att bönderna skötte brukandet av godsägarens jord som ersättning för den jord som bonden brukade för eget behov. Wilhelmsson beskriver hoveriet som en mycket tung börda för bönderna under Tomarp, en börda som gjorde det svårt för dem att på ett bra sätt sköta den egna gården. Kallelse till

95 LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, sid. 24.

96 Gustafsson, H, 2008, sid. 53.

97 LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landbokhålleriets arkiv GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, sid. 24.

arbete på Tomarp kunde ske med mycket kort varsel, och det gällde att inställa sig så snabbt som möjligt. Under den tid som Wilhelmsson beskriver, vilket förefaller vara början av 1800-talet, skulle de hoveriskyldiga bönderna dels utföra allt arbete på gårdens åkrar, ängar, skogar och fält, samt andra arbeten såsom fårklippning och nötplockning i Enet, en beteshage öster om gården. Enligt Wilhelmsson fanns det inte en enda arbetsdräng på gården, utan endast en ladufogde och ”lafodakäringen”(1). Hoveriet avskaffades år 1858 vid Tomarp skriver Wilhelmsson.⁹⁸ Efter detta bör arbetet vid gården ha utförts dels av anställda drängar, pigor och andra arbetare, och dels av statare, men det tillhör en tidsperiod som ligger utanför ramen för denna uppsats.

Det är tydligt att Tomarp, dess ägare, och miljön omkring godset aldrig har varit en isolerad företeelse, utan en del i ett betydligt större sammanhang; Skåne, det danska riket och inte minst det feodala Europa. Vi har sett hur det politiska maktspelet påverkat att en borg anlades på just denna plats omkring år 1300. Vi kan också föreställa oss att det hierarkiska system som Tomarp var en del av, ett system som uteslöt bönder och de lägre klasserna från rättigheter knutna till marken, har haft en direkt och fysisk effekt på landskapet. Kulturgeografen Tomas Germundsson uttrycker det väldigt bra;

”Mark som varit knuten till familj och släkt och som formats och bearbetats med egen kropp och muskelkraft innebär något annat än den mark som arbetats under tvång eller löneersättning⁹⁹.

Ur ett landskapsarkitektoniskt perspektiv får man tänka sig denna påverkan på två nivåer. Den första nivån handlar om den mark som brukades av bönderna för godsets räkning. Här var det visserligen inte bönderna som påverkade användningen och utformningen i stort, den fanns det naturligtvis en herre som drog upp riktlinjerna för. Samtidigt kan man tänka sig att bönderna på mikronivå hade en viss del i utformningen på så sätt att entusiasmen att göra en insats utöver det vanliga aldrig riktigt fanns där. Den som utför ett arbete under tvång tenderar att göra det nödvändigaste och sedan ta sig därifrån så fort som möjligt. En självägande bonde kunde säkert då och då vandra igenom sina ägor och bara njuta av sitt verk, stanna upp och reflektera, medvetet eller omedvetet, över hur helhetsintrycket av exempelvis stubbskottsängen tedde sig. ”Nästa gång”, kanske han tänkte, ”ska jag ta ned den där busken, för då kan jag se ända ner till sjön...” Huruvida sådana tankar fanns hos hoveriskyldiga bönder på skånska gods varierade säkert kraftigt, beroende på förhållandet till ägarna. Ibland var säkert detta förhållande väldigt gott, men generellt kan vi nog ändå tänka oss att sådana tankar hos arbetsbönderna var ganska få.

Den andra nivån handlar om den jord som man brukade för egen räkning men som ändå tillhörde godset. Här bör självklart individens motivation ha varit större, men ändå, eftersom man inte ägde jorden och inte hade säkerheten att den skulle gå i arv till nästa generation fanns det förmodligen inte något riktigt långsiktigt tänkande. Jag tänker mig att man brukade jorden på det mest praktiska sättet, utan att lägga energi och resurser på utformning och estetiska ställningstaganden, och utan att göra några stora investeringar. En drivkraft för att organisera och gestalta landskapet är att man vill att andra ska se hur fint det är och hur väl man sköter det, men en sådan drivkraft bör vara betydligt mindre om marken som man brukar tillhör någon annan.

Stöd för teorin får jag från Martin Dribe och Mats Olsson (2006) som menar att adelns landbor inte kan förväntas ha haft några större incitament att investera i sitt jordbruk¹⁰⁰. De friköp som gjordes

98 Wilhelmsson, Wilhelm Emil, 1963, sid. 36-43.

99 Germundsson, T, 2001, sid. 41.

100 Dribe, M & Olsson, M, 2006, sid. 176.

under 17- och 1800-talen förändrade däremot situationen drastiskt eftersom bonden nu själv ägde sin jord och därmed fick behålla det överskott som hans ansträngningar kunde ge upphov till. Sett ur böndernas perspektiv borde alltså friköpen ha haft mycket positiva effekter på investeringsvilja och arbetsinsats, och i slutändan också på produktionsresultatet, menar Dribe & Olsson¹⁰¹. Jag håller med, men vill också poängtera att friköpen och den därav komna ökade motivationen säkert inte bara påverkade produktionen utan också utformningen av landskapet.

Landskapet som ideologi

Tomas Germundsson diskuterar i Skånska hembygdsföreningens årsbok från år 2001, *Skånska godsmiljöer*, hur landskapet kan ses som en ideologi. Uttrycket är inte hans eget, utan myntat av den brittiske kulturgeografen Denis Cosgrove, men Germundsson applicerar det på det skånska godslandskapet. Att vara anhängare av en ideologi betyder, med Germundssons ord; "...att man accepterar dess verklighetsbeskrivning, delar dess grundläggande värderingar och stöder dess handlingsprogram.¹⁰²" När landskapet blir en ideologi skulle det då innebära att den som har makten strävar efter att andra människor skall acceptera de förhållanden som uttrycks och synliggörs, och kanske glömma eller inte inse de förhållanden som döljs eller görs otydliga.¹⁰³

Germundsson ger exempel på hur denna strävan i det närmaste blir övertydlig i 16- och 1700-talens skånska godslandskap med dess strikta symmetri och axlar som sträcker sig långt ut i landskapet, medan 1800-talets romantiska och landskapliga stilideal skulle kunna tolkas som representant för en ideologi som är mer fri och individuell. Det var den nog, för vissa, men också den engelska stilen innebar ett i detalj konstruerat landskap, precis så som Germundsson också skriver.¹⁰⁴

Den ideologi som ett godslandskap representerade skulle vara tydlig dels för besökare, inbjudna och oinbjudna. Dessa skulle få klargjort för sig från början vem som bestämde i området, och det skulle vara tydligt att det inte var någon idé att försöka ändra på detta. Denna strävan har fått skilda uttryck genom tiderna; resta stenar, bronsåldernshögar, medeltida borgar, 1600-talets eleganta slott med tillhörande symmetriska anläggningar, 1700-talets helhetsgrepp på byggnad och landskap, och så vidare. Också kyrkobyggnaders utformning fungerade som vi har sett som en markör av klyftan mellan eliten och allmänheten¹⁰⁵. Dessa är ett tydligt exempel på den strävan som fanns att ideologin skulle vara tydlig även för de människor som levde i skuggan av den. Kanske var detta det viktigaste av allt för samhällets elit; att de underlydande accepterade och aldrig ifrågasatte att verkligheten innebar att en människa eller en familj ägde all jord i området var en förutsättning för att eliminera risken för uppror. Det gällde att få alla att acceptera att det var den jordägandes idéer och värderingar som man skulle rätta sig efter, och dessutom att få alla att aktivt sträva i samma riktning, mot en maximering av godsets välfärd.

När det gäller det medeltida Tomarp kan man tänka sig att blotta vetskapen om Joen Lilles kontakter i rikets högsta skikt, och de soldater som man förmodligen kunde se patrullera i Tomarps närhet, gjorde att det aldrig var någon större risk för bondeuppror. Vi har diskuterat Erik Glippings hårdföra styre, och repressalierna för den som vägrade utföra sin arbetsplikt gentemot en storman vid denna tid kunde säkert bli allvarliga.

101 Dribe, M & Olsson, M, 2006, sid. 176

102 Germundsson, T, 2001, sid. 34.

103 Ibid.

104 A.a, sid. 33-39.

105 Skansjö, S, 2006, sid. 91.

Mer intressant är kanske att notera att W. Emil Wilhelmsson beskriver det tidiga 1800-talets hoveriskyldiga bönder vid Tomarp som mycket plikttrogna, han menar till och med att de satte en ära i att på berömvärt sätt utföra sin åligganden, och ingen ville vara sämst. ”Sabotage” skedde inte i någon större utsträckning, och det förekom till och med enligt Wilhelmsson en tävlan om vem som anlände först till gården efter en kallelse¹⁰⁶. Säkert hade detta att göra med att Tomarp vid denna tid var en kronans gård. Önskan att göra sin plikt mot den svenska kronan var förmodligen större än att göra det mot en privat ägare, men det var kanske också helt enkelt så att man vid Tomarp lyckades mycket väl med att få de underlydande att acceptera den rådande ideologin.

Sammanfattning del I

Flera politiska faktorer bidrog till att det byggdes en borg vid Tomarp, liksom på många andra platser runt om i Skåne, omkring år 1300. Tiden präglades av konflikter mellan kungamakt, stormän och kyrka, och detta, i kombination med att krigsföreningen kom att bli hästburen, gjorde att många ansåg sig nödgade att bygga nya försvarsanläggningar - befästa borgar. Förändringen av försvarsorganisationen bidrog dessutom till utvecklingen av ståndssamhället. De personer som hade ekonomisk möjlighet att för kungens räkning ställa upp med stridshäst och fullständig rustning belönades med särskilda privilegier, såsom skattefrihet. Tack vare sin privilegierade situation kom medlemmar av adelsståndet att bygga upp stora godskomplex under slutet av 1200-talet medan bönderna i stor utsträckning miste egendomsrätten till den jord de brukade och därmed sitt sociala och politiska inflytande.

Joel Lille, som kan knytas till Tomarp vid denna tid, var en inflytelserik man i det danska riket, med nära och mycket god kontakt med den danske kungen. På Själland hade han stora jordegendomar, och kanske också i Skåne. Det är troligt att anläggandet av borgen på Tomarp uppmuntrades och kanske till och med delvis påkostades av kungen som på så sätt fick tillgång till en borg på lämpligt avstånd mellan Helsingborg och Örkellunga, två viktiga punkter längs med den ofta använda härvägen från Småland. Det är tänkbart att Tomarp användes som administrativt center och proviantlager för härar som posterades vid Tranarpsövergången, en viktig passage över Rönne å.

Redan Tomarps ägare under medeltiden manifesterade makten över landskapet, först och främst genom byggandet av borgen, men kanske också genom att låta uppföra Kvidinge kyrka. Förmodligen låg ägorna omkring år 1300 samlade och bestod av en eller flera byar, men vid slutet av 1600-talet hade de precis som vid de flesta andra skånska gods splittrats och låg i ett flertal byar. Bönderna som bodde på Tomarps ägor var arbetsskyldiga vid godset, och förmodligen hade detta hierarkiska förhållande någon typ av direkt påverkan på landskapet eftersom motivationen att göra investeringar är betydligt mindre för den som brukar någon annans jord än för den som brukar sin egen. Tomarps ägare förefaller dock, åtminstone längre fram i tiden, ha lyckats tämligen väl med att motivera sin skara av arbetsbönder, och få dem att arbeta mot samma mål - ett produktivt och välbärgat Tomarp.

106 Wilhelmsson, Wilhelm Emil, 1963, sid. 40.

Del 2: Landskapet som födokrok och tillgång på naturgivna resurser

Efter att ha målat de stora politiska dragen är det dags att ta fram en finare pensel och titta närmare på den fysiska miljön omkring Tomarp. Vilka naturgeografiska egenskaper gjorde denna till en lämplig plats för en medeltida borg?

Vi kommer inte heller i fortsättningen att helt komma ifrån politiska aspekter, men det är viktigt att börja denna del med att betona att borgar hade fler funktioner än den militära. Dels fanns ett administrativt syfte. Från borgen kontrollerades och förvaltades den omkringliggande landsbygden, och det var till borgen som skatteintäkter eller avrad fördes. Dessutom fungerade den som bostad för en storman och hans familj, samt tjänstefolk av olika slag.¹⁰⁷ Mats Mogren (1995) menar att borgens försvarsfunktioner, även om dessa alltid är mest iögonfallande, under medeltiden så gott som alltid bör ses som sekundära i förhållande till någonting annat. ”Man bör betrakta en borg som, primärt sett, en bostad, ett administrationscentrum, ett handelsfokus, en produktionsplats etc., som behövt befästas - inte som en fästning, i vilken man sekundärt har flyttat in bostäder, handel, verkstäder och administration”¹⁰⁸. Frågan är om detta gällde även för Tomarp, och vilka funktioner var i så fall viktigare, eller åtminstone lika viktiga, som den militära vid just denna borg?

Om hur landskapets naturliga förutsättningar påverkat Tomarps placering och produktion

En höjd söder om Rönne å med utsikt mot norr

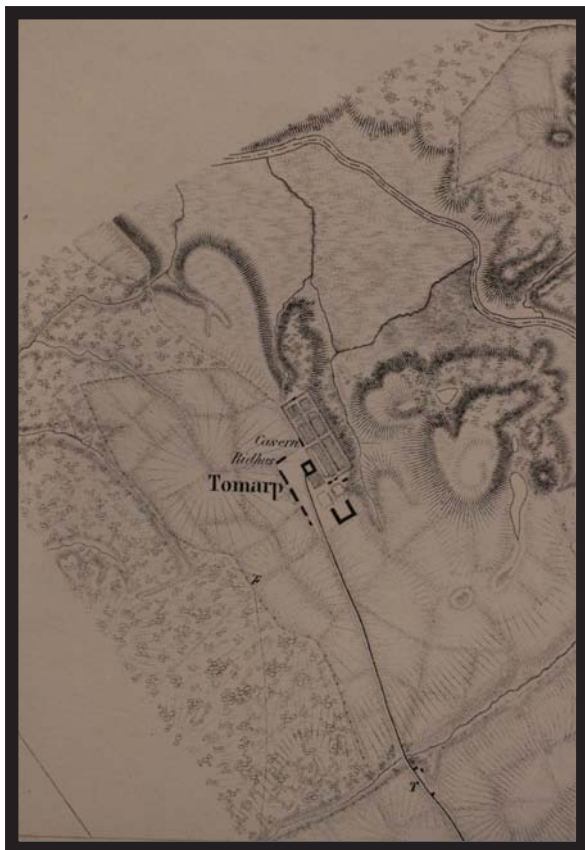
För en besökare vid dagens Tomarp kan skälet till dess placering tyckas fullkomligt uppenbar, åtminstone om man primärt betraktar 1300-talets borg som en fästning. Bland det som är mest iögonfallande är nämligen att gården är placerad på en höjd, det vill säga, landskapet sluttar i norr och öster ned mot Rönne å (se figur 18), vilket ger en formidabel utsikt åt dessa väderstreck (se figur 19). Självklart är det ett ur försvarssynpunkt mycket bra läge, som gav möjlighet att upptäcka fiender på långt håll, men kanske var det minst lika viktigt, eller till och med viktigare, att placeringen säkerställde att borgen kunde beskådas av många och på långt håll (se figur 20). Höjder har genom historien varit viktiga för att markera vem eller kanske snarare vilken släkt/grupp som innehade makten över ett område. Gravar från brons- och järnålder som placerats på höjder är tydliga tecken på detta fenomen¹⁰⁹. Exempel finns till exempel strax sydost om Kvidinge, där en höjdrygg med gravar från brons- och järnålder löper i sydöstlig-nordvästlig riktning¹¹⁰. Även om placeringen av en begravningsplats från bronsåldern respektive en medeltida borg kan tyckas var två vitt skilda ting så kan man tänka sig att det bakomliggande motivet varit ungefär detsamma i de båda fallen - en vilja att demonstrera vem som hade makten, vem som kontrollerade landskapet. Det var naturligtvis viktigt att detta var tydligt inte bara för eventuellt illasinnade som närmade sig, utan också för traktens bönder och handelsresande som färdades på ån, och för detta utnyttjade man alltså på ett klokt sätt den naturliga topografin.

107 Mogren, M, 1995, sid. 173.

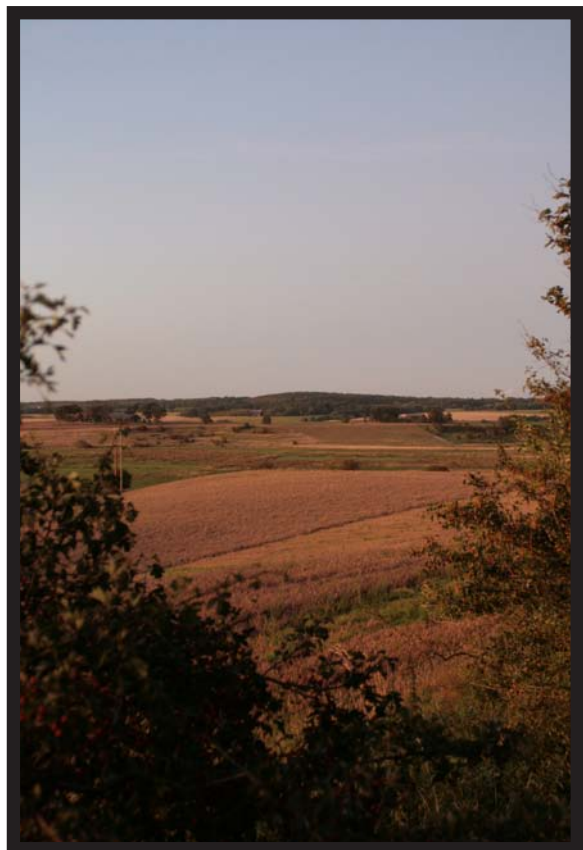
108 Mogren, M, 1995, sid. 176.

109 Nord Paulsson, J, 2001, sid. 40.

110 Ericsson, T, 2002, sid. 182.

Figur 18. Denna militära karta från mitten av 1800-talet återger tydligt de topografiska förhållandena vid Tomarp, och man kan se hur landskapet sluttar i nordost, ned mot Rönne å. (Krigsarkivet, Topografiska kåren/Generalstabens topogr. avdelning, 65:3, *Karta öfver Bonarps och Ljungby bedar recognocerad år 1848*)

Figur 19. Utsikt från Tomarp mot norr. (Foto: Boel Persson, 2008-09-08)

Figur 20. Utsikt mot Tomarp från nordöst, från Rönne ås strandkant. 1700-talets byggnad omges av 1800-talets lummiga park och 1900-talets öppna och storskaliga jordbrukslandskap. Likheterna med det medeltida Tomarp är kanske inte så stora, men fotografiet ger ändå en känsla för det Tomarp som kom till under en tid då vattnet var en betydligt viktigare färdväg än vad det är idag och då detta var det håll varifrån de flesta förbipasserande upplevde Tomarp. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Fiske i ån och goda kommunikationsmöjligheter

Frågan är om man kan hävda att Rönne å, eller ån Rön som den kallas i 17- och 1800-talets arkivmaterial, är nyckeln till Tomarps placering, den viktigaste anledningen till att borgen anlades just här? Ja, det finns åtminstone vissa saker som talar för detta. Vi har redan diskuterat den betydelse som Tomarp kan ha haft i förhållande till viktiga passerställen över ån. Ur fortifikatorisk synvinkel låg borgen definitivt på ”rätt” sida ån. Det vill säga, norrifrån kommande fientliga grupper var tvungna att passera ån för att kunna inta borgen. Att ån översvämmar de omkringliggande markerna under våren bör ha inneburit flera fördelar. Dels har det förstås varit svårare för fiender att ta sig över ån under denna period - broar har översvämmats och vad har upphört att vara vad¹¹¹. Mer kritiskt, ur fortifikatorisk synpunkt, var det förmodligen under vintern, under den period då det låg is på ån. I en beskrivning över Södra Åsbo härad från 1817 kan man läsa att Rönne å ”fryser vid jultiden och uppbryter i slutet af februari.”¹¹² Under dessa två månader får man tänka sig att en intensifierad patrullering längs med ån varit nödvändig. Ur ett helt annat perspektiv kan kanske den översvämmande ån ses som ett naturligt översilningssystem, som kan ha bidragit till bättre höskördar¹¹³. De sankade markerna runt ån sågs dock också som ett problem, som förstörde höet¹¹⁴.

Främst är det nog som färdväg och fraktväg vi ska betrakta ån. Längs med Rönne å utvecklades tidigt en odlingsbygd, och ån, som sträcker sig ända in till Ringsjön, har haft en viktig roll som förbindelseled i området¹¹⁵. Under vikingatid och framförallt under medeltid kom visserligen färdsleden över land att tillta, men ån bör långt fram i tiden ha fortsatt att vara en viktig kommunikationsled.

En annan faktor av stor betydelse förefaller ha varit fisket i ån och möjligheten att kontrollera detta. Det första belägget för aktivitet vid Tomarp är ett brev från år 1303 där kungen ger en försäkran om att laxgården i Luntertun inte ska hindra laxarna att om våren gå upp för ån¹¹⁶. Mats Anglert (1984) hävdar att detta är ett bevis för att laxfisket i Rönne å varit tämligen omfattande samt att kungamakten hade ett intresse i laxfisket vid Luntertun¹¹⁷. Det senare påståendet går utan vidare att skriva under på. Att utifrån detta korta brev säga något om laxfiskets omfattning känns dock lite osäkert, men visst, om kungen ansåg sig ha råd att släppa fiskar igenom sin laxgård så får man kanske tänka sig att fångsten var ganska god, alternativt att Joen Lille var viktig att hålla sig väl med. 500 år senare får vi ett säkrare bevis, i en beskrivning över Södra Åsbo härad hävdas då nämligen att ”Lax fisken äro vid Klippan, Stackarp m.fl. De gifva ymning fångst.”¹¹⁸ Källorna visar att det under 1700-talet fanns en så kallad Laxegård vid Tomarp¹¹⁹, Om denna hade en kontinuitet bakåt i tiden ända till 1300-talet vet vi förstås inte, men det är högst troligt.

111 ”Ån öfverflödar vårtiden de kringliggande sankade Ängarna”. Krigsarkivet, förteckning 57, Militärgeografi, volym 8, Skåne, *Beskrifningar till Södra Åsbo Härad 1817, Qvidinge med Sönerslöfs Socken*.

112 Ibid.

113 Översilning innebär att yt- eller grundvatten rinner ut över och förekommer naturligt till exempel vid olika typer av myrar. Under 1800-talet infördes översilningstekniken som ett sätt att öka höskörden. Via diken leddes vattnet ut högt upp på ågen och fick sedan flöda ner över denna. Man fick då så kallade silängar, eller översilningsängar. NE, 1996, uppslagsord översilning.

114 ”...höö med stoor möda och besfwär, utur skoug och buskar måste hämtas, när wätähr ähr, hööet myckiet förruttnar.” LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, *År 1683 [...] afmätt KonungsGården Tummarps äghor och Lägenheter. Södre Åsbo Häradh Qnydinge Sochn*.

115 Anglert, M, 1984, sid. 23.

116 *Danmark riges breve* 2:5, 1943, nr. 250.

117 A.a, sid. 24.

118 Krigsarkivet, förteckning 57, Militärgeografi, volym 8, Skåne, *Beskrifningar till Södra Åsbo Härad 1817, Qvidinge med Sönerslöfs Socken*.

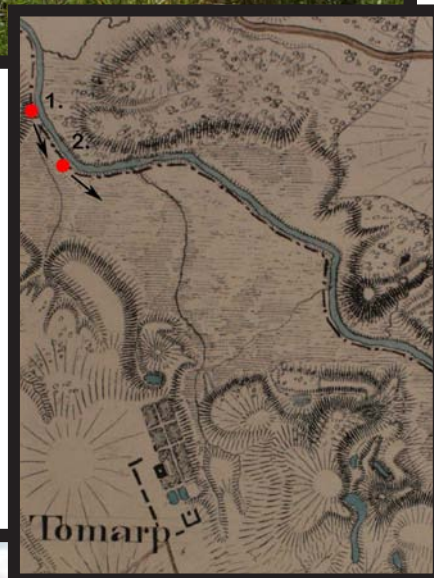
119 Se till exempel Krigsarkivet, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764.

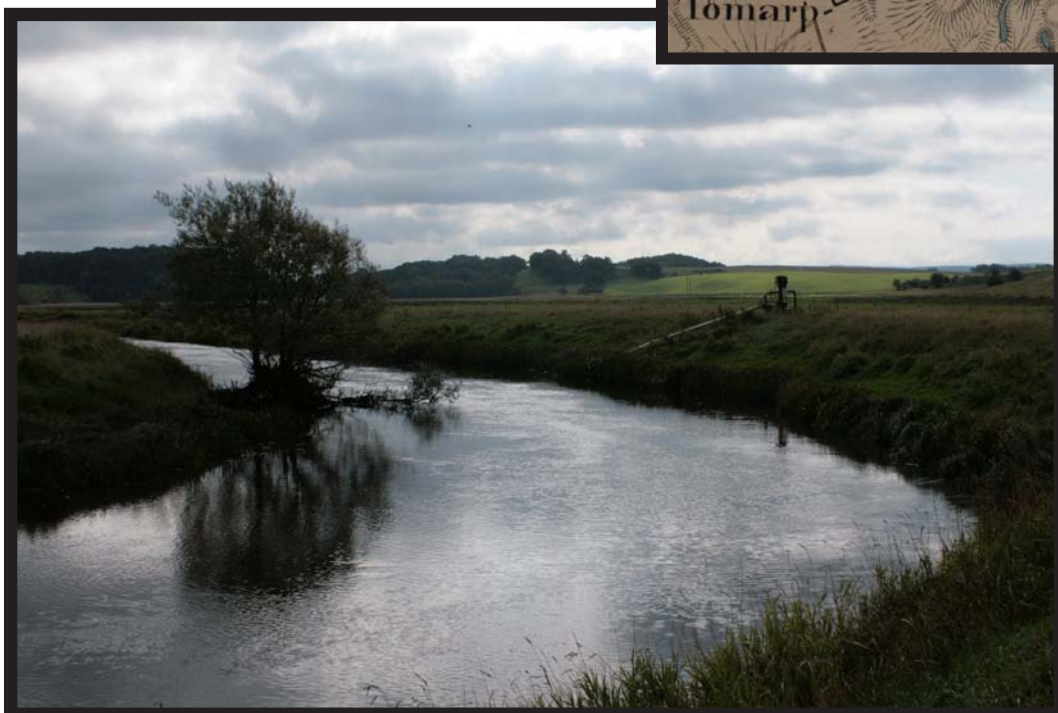
Figur 21.

Placeringen vid ån hade säkert vissa försvarsmässiga fördelar, men främst är det nog som färdväg och fraktväg Rönne å ska betraktas. Längs med ån utvecklades tidigt en odlingsbygd, och den har haft en viktig roll som förbindelseled i området. Även fiskemöjligheterna som ån gav var av stor betydelse, och dessa omnämns redan vid 1300-talets början.

Båda fotografierna är tagna norr om Tomarp. I figur 21 kan en trädbeklädd kulle skymtas i bildens mitt. Detta är den höjd på vilken Tomarp ligger. Figur 22 är fotograferad i riktning mot Tomarps Ene, en höjd strax öster om Tomarp. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Figur 23. Punkterna markerar var figur 21 respektive 22 fotograferades. (KA, 400:17B:102, Trakten kring Ljungby och Bonarps bedar)

Figur 22.

Kiällådror, wattudrag och sumpig belägenhet

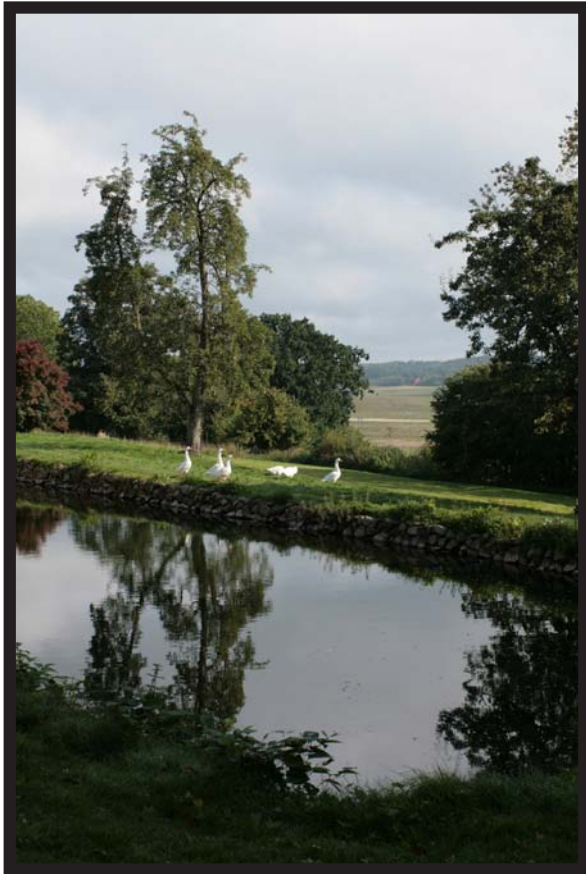
Vid Tomarp finns, placeringen på höjden till trots, en riklig vattentillgång, och häri har vi ytterligare en anledning till att borgen placerades just här. Även om tillgången på vatten inte enbart har setts på med positiva ögon under årens lopp¹²⁰, så bör den absolut ha varit en av de avgörande faktorerna vid valet av plats.

De borgar som inte hade naturlig tillgång till vatten var extra känsliga för belägringar. Det finns visserligen exempel på borgar i torra höjdlägen, borgar där vattenförsörjningen förmodligen tryggades med en cistern, men ett bättre sätt, som var vanligt i Skåne, var att det fanns en eller flera brunnar på en väl skyddad plats i ett torn eller i huvudbyggnadens källare. Alternativt kunde vattenfyllda vallgravar användas för att hämta dricksvatten ur.¹²¹ Vad som krävdes var förstås en källåder, och alla platser var inte lika välsignade som Tomarp som både låg på en höjd *och* var, som en boställesinnehavare på 1700-talet beskrev det; ”full med Kiällådror, och wattudrag”¹²².

Än idag finns det en brunn inne på borggården, och det har förmodligen funnits vallgravar kring hela gården. Vallgraven i öster har efter arkeologiska undersökningar daterats till 1500-tal¹²³. Arkeolog Joakim Thomasson påpekar dock att om det är så att kungsgården ursprungligen utgjort en så kallade

kastellborg, byggd omkring år 1300, så som man tror kan vara fallet, så bör också denna ha varit försedd med vallgrav. 12-1300-talens vallgravar var enligt Thomasson vanligtvis mindre än de som anlades under det som han benämner eftermedeltid, och han menar att det är oklart huruvida det som återfanns vid de arkeologiska undersökningarna var rester av en medeltida vallgrav.¹²⁴

Jag misstänker att orsaken eller orsakerna till den rika vattentillgången skulle kunna bli ämne för en ganska utförlig utredning inom ämnet geologi, och nöjer mig med att konstatera att området är sankt, och att detta till exempel skulle kunna bero på att ett underliggande lager med moränlera hindrar vattnet att rinna undan¹²⁵. Det skulle i så fall kunna fungera som ett slutet grundvattenmagasin, men jag lämnar ämnet till någon bättre lämpad för vidare efterforskning...

120 “De uti stora trädgården felande äple och päronträn mot förra synen, är de förflutna åren medelst Trädgårdens sumpiga belägenhet bortgångne”. KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

121 Ödman, A, 2002, sid. 29.

122 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

123 Thomasson, J, 2000, sid. 11 och sid. 20.

124 Ibid.

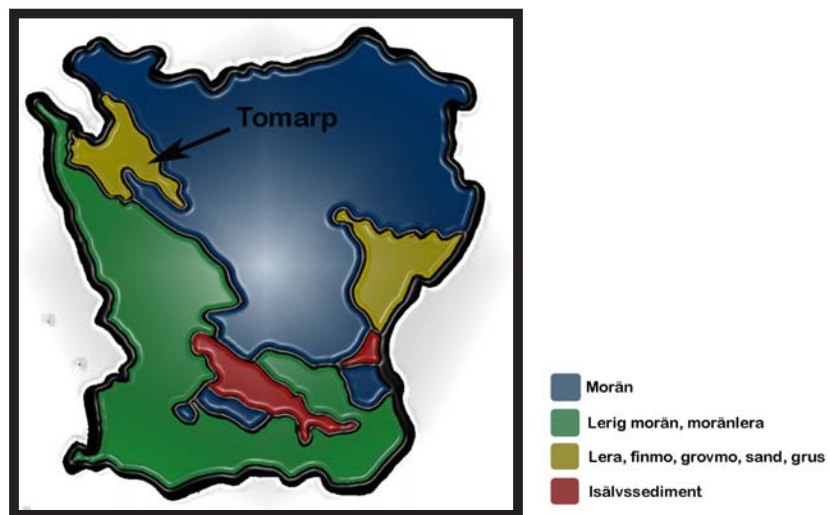
125 Stenfeldt, Fredrik, geolog, muntligen, 2009-01-24.

Höglänt och skogfullt land, slät och vidlyftig betesmark samt bördig åkerjord

Utöver att de bidragit till en riklig tillgång på vatten så har traktens geologiska förhållanden skapat förutsättningar för en god utkomst från flera håll - jordbruk, skogsbruk och boskaphållning. Säkert hade detta stor betydelse för borgens placering, genom en så bred försörjningsbas kunde man klara sig även om exempelvis skörden blev dålig ett år. Men vilka är då dessa gynnsamma geologiska förhållanden?

Tomarp är beläget mitt emellan Söderåsen och Hallandsås (se figur 24), områden som historiskt dominerats av skog, även om den i perioder varit gles på grund av hårt utnyttjande¹²⁶. Mellan åsarna sträcker sig, från kusten och en bit inåt landet, ett område med relativt bördig jord¹²⁷. Carl von Linné noterade traktens hastiga växlingar mellan olika naturtyper när han i juli 1749 färdades mellan Vrams Gunnarstorp, beläget sydväst om Tomarp, och Lärkesholm i nordost (se figur 25);

”Södra åsen låg invid och norr om Vrams Gunnarstorp och sträckte sig ifrån Björnekulla åt öster, så långt man kunde se, med ett höglänt och skogfullt land, här och där med några gårdar uppröjt. [...] Norr om denna Södra åsen låg Tommarps betesmark, som var slät och vidlöftig. Sedan begynte landet bliva mer och mer backigt, så fort och så mycket som det tilltog åt norden, att man på slutet hade idel kala backar, klädde med ljung [...] och bräken [...] samt utmärglade åkrar med den fattiga vörrågen, så att landet, som söder om Södra ås var ett Canaan, blev bort emot Norra åsen en mager och stenig Arabia.”¹²⁸

Figur 24. Tomarp är placerat mellan Söderåsen och Hallandsås, områden som domineras av morän, medan jorden i gårdens omedelbara närhet består av lera - finmo samt grovmo, sand och grus. Här finns alltså dels god åkermark men också områden som bättre lämpar sig som betesmark. (Efter: *Sveriges Nationalatlas, Berg och jord*, sid. 112)

Det är en målande beskrivning av jordartskartan som Linné ger, när han benämner området med moränlera söder om Söderåsen som ett Canaan medan moränen på den norra åsen uppges vara

126 ”Skogen. Består såväl af Eeke som böketrän något tunn huggen i krigstiderna till Cronans nytta”. KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1730, opag.

127 *Sveriges Nationalatlas, Berg och jord*, sid. 112

128 Linné, C von, [1749] 1975, sid. 397.

ett magert och stenigt Arabia. Visst, det är ett i högsta grad kulturpräglad landskap som Linné beskriver, men det blir också väldigt tydligt hur de naturliga förutsättningarna såg ut och hur man kunde utnyttja, eller inte utnyttja, dessa. Samma sak gäller för den beskrivning som Linné gav när han reste mellan Rössjöholm och Gunnarstorp (se figur 25);

”Landet var jämnt avdelt av naturen med buskar och lundar emellan fälten, som voro högre eller lägre, men överallt stenfrie. Ängarne stodo således utsirade med de vackraste lövträn, ek, asp, hassel, sälg. Här fattades intet annat till åker än endast plogen. Härligare land kunde icke naturen avbilda än det som är här emellan slätten och skoglanden. Intet land i Europa överträffar denna ort i fågring och behaglighet, i milt klimat och fetma.”¹²⁹

Att Linné var förtjust i trakterna kring Tomarp är uppenbart. Kanske påminde det varierade landskapet och de rika lövängarna honom om barndomens landskap i Småland - dock utan stenen som gjorde brukandet så kämpigt. Lika bördig är förstås inte jorden i dessa trakter som moränleran söder om Söderåsen, men att ha god tillgång till skog och samtidigt bo i ett lättodlat och tämligen bördigt område har förstås också sina fördelar. Vi kan inte jämföra 1700-talets hårt utnyttjade kulturlandskap med det som mötte nybyggarna omkring år 1300, men vad vi kan se är goda naturliga förutsättningar som kan ha spelat stor roll för borgens placering.

Området kring Tomarp bör dock ha varit betydligt rikare på träd omkring år 1300 än omkring år 1700, och en intressant fråga är vilken betydelse skogen hade för borgens placering. Anders Ödman (2000) menar att de borgar som under medeltiden byggdes längs med gränsen mot Sverige inte bara var ett sätt att skydda sig mot fienden i norr utan att de troligen också var tänkta att skydda den åtråvärda skogen¹³⁰. Även Stefan Persson (2007) diskuterar frågan och menar att den danska kronan kanske var orolig för att den starka småländska gränsadeln skulle göra framstötter över gränsen¹³¹. Europas skogar höll på att ta slut, befolkningen ökade och intressenterna var många. Striden om skogen stod, menar Ödman (2000), mellan kung, biskop, samt profiterande intressenter och småbrukarna som behövde ved för sitt uppehälle och gräs- och ollonbete för sina djur¹³².

Nu ligger inte Tomarp vid den svenska gränsen direkt, men däremot ligger det mitt emellan två skogsområden. Vi vet att en hel del skog på Söderåsen tillhört Tomarp åtminstone sedan slutet av 1600-talet, och kan förmoda att den gjort det ett bra tag dessförinnan¹³³. Kanske var borgens placering strategisk på så sätt att den kunde användas för att kontrollera traktens värdefulla ek- och bokskogar. Det är troligt att det var så, och det är också troligt att det lika mycket handlade om att kontrollera så att inte bönder olovandes högg ned träd som att försvara skogen mot framryckande härar från omgivande länder¹³⁴. Dock är det svårt, med tanke på Joen Lilles höga position i det danska riket, att veta om man i det här sammanhanget främst ska betrakta Lille som en privatperson med egna intressen att bevaka, eller en person som arbetade på uppdrag av rikets regent.

129 A.a, sid. 384.

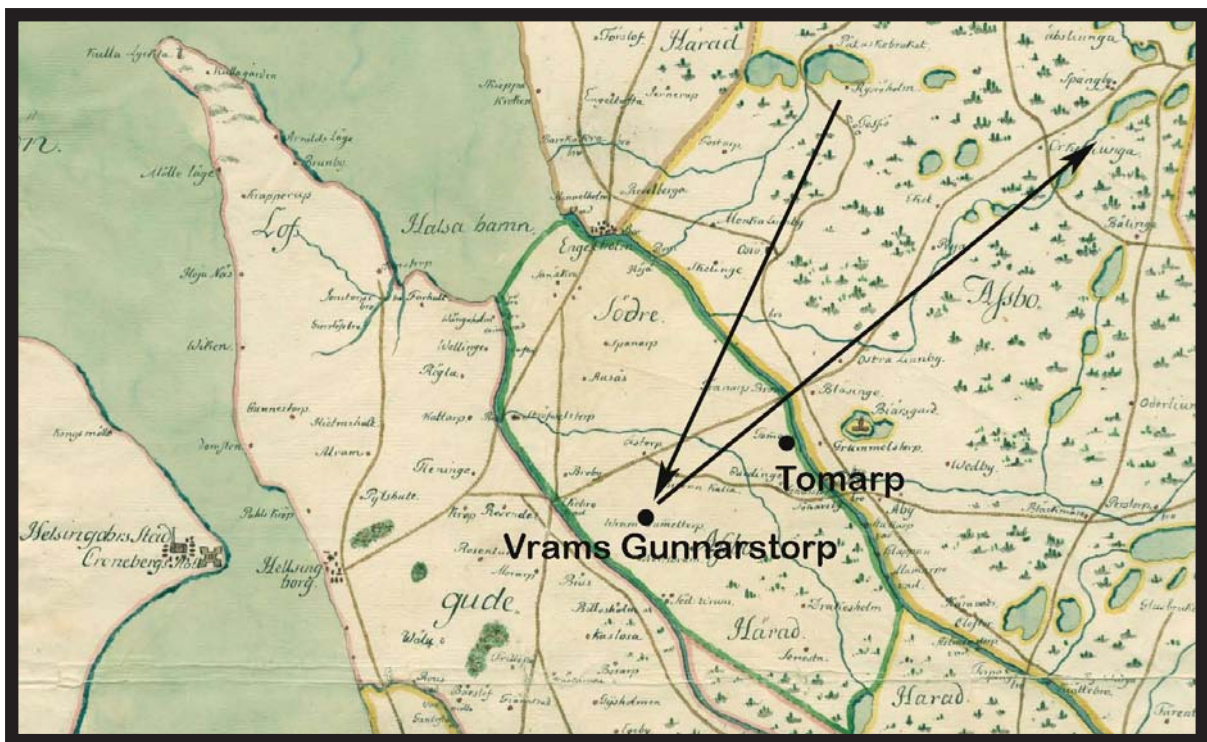
130 Ödman, A, 2000, sid. 11.

131 Persson, S, 2007, sid. 55.

132 Ödman, A, 2000, sid. 11.

133 LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv GVII:2, Kronans sätesgårdar 1661-1692, *Special jordbrefningh [...] Anno 1685 öfver Häradsnads-klostern och Tommerups Gårdars [...] Ägor [...]*, sid. 304.

134 “Skogen angående så är den bleferne öfvernesedd och synad, men så wäl i Eke som Bökeskogen intet olofl: hygge befunnit wara gjort” Ur; KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1724:1, opag.

Figur 25. När Linné år 1749 färdades från Vrams Gunnarstorp i söder till Lärkesholm i norr beskrev han landskapet som mycket omväxlande. Han färdades från den skogsbeklädda åsen, över Tomarps stora betesmark som låg mellan Söderåsen och Tomarp, igenom ett allt mer kuperat landskap för att slutligen komma upp till nästa ås där jorden var mager och stenig. När han reste från Rössjöholm i norr till Vrams Gunnarstorp, färdades han genom ett generellt sett bördigare område, och det märks också i hans lyriska beskrivning. Kartan är från år 1768. (Krigsarkivet, 0400:17A:009b, *Geographisk Charta öfver Hertigdömet Skåne*, 1768)

Figur 26. Landskapet i Tomarps närhet var rikt på träd och detta bör, i kombination med den bördiga åkerjorden i gårdens omedelbara närhet, ha haft betydelse för placeringen av borgen som kan ha använts för att kontrollera de värdefulla ek- och bokskogarna. Fotografiet är taget från Tomarps Ene, i riktning mot gården. (Foto: Boel Persson, 2009-01-25)

Järnframställning och tegelbränning

I nordvästra Skåne pågick ända fram till mitten av 1600-talet en produktion av järn¹³⁵. Framförallt är det i skogsbygderna, särskilt Örkellunga och Skånes Fagerhults (strax nordöst om Örkellunga) socknar som man har funnit bevis för järnhantering, vilket förstås antyder att det fanns en faktiskt förhistorisk och medeltida koncentration av järnproduktion till dessa platser. Som Christian Isendahl (1997) skriver så kan koncentrationen dock också bero på att bevisen (rester av slagg) har odlats bort i jordbruksbygderna, eller att det funnits en medveten inriktning inom fornminnesinventeringen på slaggförekomster i ett fåtal socknar, uppmärksammas genom tidigare forskning.¹³⁶ Kan Tomarp ha haft någon koppling till järnframställning eller handel med järn?

Fynd som tyder på järnhantering har gjorts i det som Isendahl (1997) benämner Rönneåbygden; i Gånarp, Haglekulla, Källna, Stidsvig samt Ängelholm¹³⁷ (se figur 27). De flesta av dessa platser ligger mycket nära Tomarp. Också på Kvidingefältet har gjorts flera utgrävningar och här finns belägg för järnframställning under olika perioder av järnåldern¹³⁸. Framställningen tycks ha ägt rum såväl i nära anslutning till bebyggelse som på platser med längre avstånd till hus/gård. I 1583 års jordebok, ett material som Ödman (2000) använder sig av när han diskuterar järnframställningen i Göinge, finns inga uppgifter om gårdar i Södra Åsbo som erlagt järn som skatt, såsom det finns i Göinge och även i Norra Åsbo härad¹³⁹. Det är dock inte säkert att detta betyder att järnskatt aldrig förekommit i Södra Åsbo. Ödman (2000) menar att järn som skattepersedel vid denna tid var på väg att ersättas med andra produkter eller pengar, vilket troligen innebär att man genom studiet av detta sena arkivmaterial inte får fram alla de järnskattande gårdar som ursprungligen funnits¹⁴⁰.

Frågorna kring om järnframställningen bara skedde till gårdsbehov eller för en större marknad, vilka som var producenter respektive konsumenter av det järn som producerades i nordvästra Skåne, samt hur eventuell handel organiserades verkar vara frågor som ännu återstår att besvara. Enligt Isendahl (1997) bör vi nog, tills motsatsen kan bevisas, utgå från att järnhanteringen gällde produktion av bruksartiklar för gårdsbehov eller för avyttring inom ett lokalt eller regionalt begränsat område¹⁴¹. Ett sådant regionalt begränsat område skulle i så fall kunna vara Rönneåbygden.

Ola Svensson (2000) har efter att ha studerat tidigare outnyttjat material kommit fram till att det åtminstone från 1500-talet fanns en viktig kunglig järnframställningsplats i Norra Åsbo Härad, närmare bestämt vid Stidsvig (se figur 27) som ligger några kilometer ifrån Tomarp i nordöstlig riktning¹⁴². Svensson (2000) frågar sig om det inte skulle varit enklare att förlägga den verksamhet som bedrevs vid Järnhyttan på 1500-talet i exempelvis Helsingborg eller Köpenhamn, men tror att en anledning till att tillverkning av järnvaror trots allt skett vid Järnhyttan under 1500-talet skulle kunna vara en kontinuitet bakåt i tiden av järnhantering på just denna plats. Som exempel på järnhanteringens gamla anor i området nämner Svensson en miniatyrdolk av järn från bronsåldern som hittades i Gråmanstorps (se figur 27) socken år 1899.¹⁴³

Vilken funktion, om någon, som Tomarp kan ha haft i ett regionalt järnhanteringssammanhang

135 Ödman, A, 2000, sid. 8 & Ödman, A, 2002, sid. 21-22.

136 Isendahl, C, 1997, sid. 129.

137 A.a, sid. 132.

138 Ericsson, T, 2002, sid. 178-187.

139 Svensson, O, 2001, sid. 179-364; Ödman, A, 2000, sid. 12-15.

140 Ödman, A, 2000, sid. 14.

141 Isendahl, C, 1997, sid. 141f.

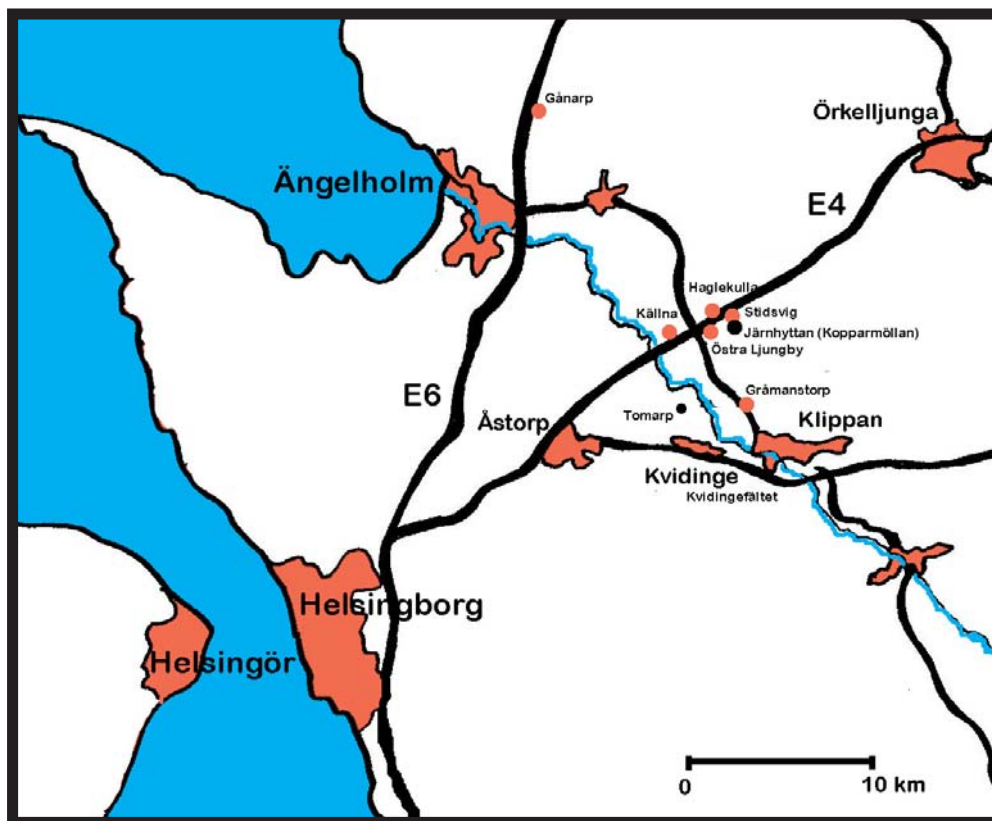
142 Svensson, O, 2000, sid.105ff.

143 Ibid.

går förstås inte att svara på utifrån spridda fynd på ömse sidor om borgen. Vad jag vet har det inte gjorts några fynd som tyder på järnframställning i borgen eller i dess närhet. Det är dock intressant att notera att Tomarp ligger i knutpunkten mellan två mycket viktiga kommunikationsleder - Rönne å samt den mer sentida Lagastigen. Här fanns dessutom nära tillgång till alla de råvaror som behövs för järnframställning - malm, lera, vatten och energi i form av trä¹⁴⁴.

Just leran är speciellt knuten till Kvidinge. Få orter i landet har enligt keramikern Tomas Anagrius (2007) haft en så omfattande lergodstradition som Kvidinge, och han skriver att lerhantering i olika former; lerbrytning, tegeltillverkning, krukmakeri m.m. har pågått i trakten i närmare 200 år¹⁴⁵. Samtidigt nämner han att det finns belägg för en viss lerkärlstillverkning för husbehov ända sedan stenåldern. Även om beläggen vad jag vet inte finns så kan man också misstänka att tegeltillverkning pågått betydligt längre än i 200 år. Konsten att bränna lera till tegel återupptäcktes enligt Jens Anker Jørgensen (2001) i Norditalien vid 1100-talets början, varifrån tekniken snabbt spred sig ut över Europa¹⁴⁶. Till Danmark menar Jørgensen att tekniken fördes av cistercienserna, vilka snabbt lärde ut den till lokalbefolkningen, och tegelbruk har sedan dess varit ett självklart inslag i det nordsjällandska landskapet. Med tanke på närheten, både geografiskt och politiskt, mellan Esrums kloster och Tomarp/Kvidinge - och självklart också med tanke på Kvidinges rikliga tillgång på lera - vore det ganska märkligt om tegeltillverkningen inte drog igång på allvar förrän omkring år 1800.

Förutsättningarna för järntillverkning fanns alltså, och även om det inte skedde någon produktion i själva borgen eller i dess omedelbara närhet så bör det ha varit lätt för borgens invånare att få tag i bra vapenutrustningar och, inte att förglömma, jordbruksredskap. Kanske handlade Lille, hans efterträdare och kanske till och med hans företrädare med järn från andra delar av nordvästra Skåne, eller så hade de till och med något att göra med en tidig produktion av järn i Stidsvig. Vi vet inte, men återigen antyder Tomarps placering och Joen Lilles maktställning att det kan vara så.

Figur 27. Vid flera orter i Tomarps närhet - Källna, Haglekulla och Stidsvig - har hittats bevis för tidig järnframställning, och vid Järnhytan i närheten av Stidsvig har det funnits en kunglig järnframställningsplats åtminstone sedan 1500-talet. (Illustration: Boel Persson, 2009-02-03)

144 Isendahl, C, 1997, sid. 140.

145 Anagrius, T, 2007, sid. 9.

146 Anker Jørgensen, J & Lergaard, K, 2001, sid. 54.

Om hur Tomarps produktion påverkat landskapet

På Burmans vackra karta från år 1684 (se figur 29) är Tomarp placering mellan de ädellövskogsbeklädda åsarna tydlig, men vi kan också se en hel del träd alldeles i Tomarps närhet. Tydligare blir mönstret på kartan från år 1687 (se figur 30), vid vars framställning Burmans karta mycket väl kan ha använts som underlag. De glest utplacerade träden kring Tomarp för tankarna till en trädbevuxen betesmark eller äng. Att träden så noggrant markerats tyder på att de var speciellt framträdande på denna plats, och kanske också på att arten var extra värdefull. Vi ska i detta avsnitt titta på hur Tomarps ägare utnyttjat de tillgängliga naturresurserna och hur de genom detta påverkat landskapet på olika sätt.

Figur 29. Stora bilden: Gerhard Burmans karta från år 1684. (Krigsarkivet, 0400:17A:005a *Schoone/Skåne*, 1684)

Figur 30. Lilla bilden: Utsnitt av Skånekarta från år 1687. Tomarp är markerat med en pil. (Krigsarkivet, 0400:17A:004 *Schoone/Skåne*, 1687)

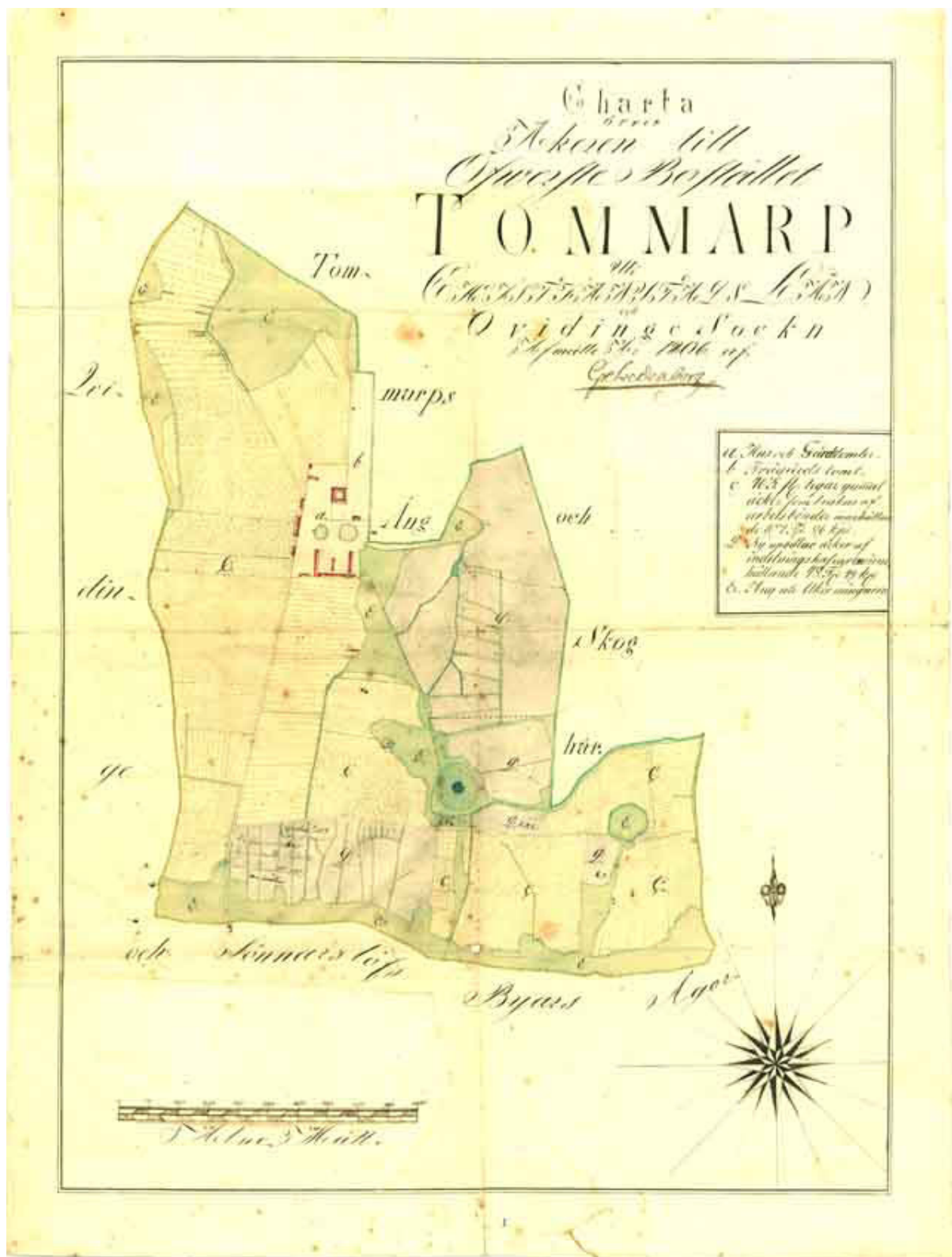
De olika markslagens fördelning vid Tomarp

Den tidigaste kända kartan över Tomarps inägor (se figur 31) är från år 1806, och det är egentligen bara åkern och inte hela inägan som finns med på kartan. Det framgår dock att ängen och skogen låg i norr och öster, mot Rönne å till. Här och var fanns också lite äng insprängt i åkern, på kartan markerat med grönt. Större delen av åkern, den på kartan gulfärgade, brukades av arbetsbönder. Kanske var fallet detsamma med den åker som fått en mer rosa ton och uppges vara nyuppodlad. Denna nyuppodlade åker låg i den tidigare beteshagen Enet, öster om gården. .

Det är fullt möjligt att den markfördelning vi ser på denna karta i sina stora drag började utvecklas redan då borgen byggdes omkring år 1300. Det som talar för detta är att de fasta formerna för markanvändningen, med inägomark (åkrar, ängar och hagar för vissa djur) växte fram redan under vikingatiden (ca 800-1000 e.Kr.)¹⁴⁷. Omkring år 1300 bör de därför ha varit väl etablerade på de flesta håll. Naturligtvis lade man redan under medeltiden respektive markslag där förutsättningarna var lämpligast, och eftersom de naturgeografiska förutsättningarna inte har ändrats sedan dess bör

147 Pehrson, I, 2001, sid. 10.

inte heller markslagens fördelning ha gjort det i någon större utsträckning. Självklart får vi dock, när det gäller en så lång tidsperiod, förutsätta oss en hel del variationer på temat, samt en gradvis utökning av den brukade jorden.

Figur 31. Kartan från år 1806 ger en bild av hur markanvändningen vid Tomarp har sett ut historiskt, med äng och skogsklädd mark i öster och norr, mot Rönne å till, samt åker i väster och söder. (Krigsarkivet, 400:17B:94b, *Charta öfver åkeren till ÖfversteBostället Tommarp uti Christianstads län och Qvidinge socken*, år 1806)

Myckna Widebuskar och stengärdesgårdsskyldighet

Att ha en stor och högproducerande ängsmark var bland det allra viktigaste för en gård innan konstgödslingens tid. Det var ängens storlek och produktivitet som avgjorde hur många djur man kunde hålla och därmed hur mycket gödsel man fick till åkern.

Mycket av Tomarps ängsmark har legat längs med Rönne å, marker som vi tidigare har sett översvämmades med jämna mellanrum. Vid slutet av 1600-talet uppgavs tre fjärdedelar av ängsmarken vara hårdvall, det vill säga torr äng. Den fjärde och sista delen var sidvall (fuktigare) och bestod av grov starr¹⁴⁸. Av en beskrivning över "Konungsgården Tommarps äghor" från år 1683 framgår att det i ängsmarken fanns "Skiön Ekeskoug", liksom "myckna Widebuskar"¹⁴⁹. De många videbuskarna som nämns tyder på att ängen brukades som en slags stubbskottsäng (se figur 32), det vill säga att det i ängen fanns mycket buskar som höggs av med några års mellanrum och användes för stängsling etc.

Figur 32. Tomarps ängsmark låg främst på sluttningen ned mot Rönne å och brukades som en stubbskottsäng, vilket innebär att den innehöll en mängd buskar som höggs av med några års mellanrum och användes för stängsling etc. Buskarna fick då ett karaktäristiskt flerstamigt utseende. (Illustration: Boel Persson, 2009-02-01, efter Emanuelsson, U, et.al, 2002, sid. 82)

Både den fuktiga marken och växtligheten tycks ha betraktats som lite problematiska; "...höö med stoor möda och beswär, utur skoug och buskar måste hämtas, när wätåhr ähr, hööet myckiet förruttnar"¹⁵⁰, men trots att man uppenbarligen tyckte att det var lite besvärligt att slå höet bland alla buskarna, så var dessa egentligen inte någon direkt nackdel, snarare tvärtom. Att behålla träd och buskar i ängsmarken motverkade den ständiga utmagringen som den årliga höslåttern bidrog till. Träd- och buskrötter drar upp näringsämnen från djupare jordlager som så småningom når markytan genom lövfallet. Vid beskärning och röjning åstadkoms en så kallad röjgödslingseffekt -

148 LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, År 1683 [...] afmätt KonungsGården Tummarps äghor och Lågenbeter. Södre Åsbo Häradh Qnydinge Sochn, opag.

149 Ibid..

150 Ibid.

när finrötter dör och förmultnar vilket de gör när man hugger av hela eller delar av kronan, frigörs näringsämnen.¹⁵¹

I protokollen från Tomarp står att buskarna höggs årligen¹⁵², med vilket man förmodligen menade att en viss andel, som hade fått växa till sig, höggs varje år. Nästa år högg man andra buskar som blivit lagom stora, och så vidare i ett cirkulärt system. Omloppstiden för en skånsk stubbskottsäng kunde variera mycket, men var troligen oftast någonstans mellan tio och trettio år. Längre omloppstid gav grövre virke, och tiden mellan beskärningarna bör ha valts med tanke på vilka behov man hade. Ängen var förmodligen indelad i ett antal delytor som var i olika faser i omloppscykeln.¹⁵³

Förutom att stubbskottsängen gav en god höskörd så hade man förstås nytta av det ris som kunde skördas årligen, källorna visar att det under 1700-talet fanns mycket stengärdesgårdar med ris ovanpå vid Tomarp¹⁵⁴ (se figur 33). De flesta stenmurar som man idag kan se i landskapet kom till under 1700- och 1800-talet, tidigare var de flesta hägnader byggda enbart av trä, men under 1700-talets början inleddes kampanjer för att skydda skogen mot ett alltför stort virkesuttag, och statsmakten såg hellre att man byggde stenmurar än trägårdsgårdar. Naturligtvis borde egentligen en kungsgård leva som kronan lärde, men Tomarps boställsinnehavare undslapp ”stengärdesgårdsskyldigheten” eftersom det inte fanns tillräckligt mycket sten i gårdens närhet¹⁵⁵.

Figur 33. En stenmur förstärkt med enris eller torniga grenar kunde till exempel te sig på detta sätt. Ofta var enrisstammarna tillspetsade och riktade mot det håll varifrån djuren kunde komma. (Illustration: Boel Persson, 2009-02-01, efter fotografi av Mårten Sjöbeck, 1926, i; Emanuelsson, U, et.al, 2002, sid. 113)

151 Emanuelsson, U, et.al, 2002, sid. 77; Simán, S & Svensson, R, 1998, sid. 86.

152 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1724: (suppl.), opag.

153 Emanuelsson, U, et.al, 2002, sid. 76.

154 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1724: (suppl.) samt 1764; Trägård hafwer rundt omkring 451 famn stengärdsgård med ris uppå och 156 2/3 famnar risgården tillsammans 607 2/3 famn.

155 ”Som på ägorna intet finns till gång på sten utan öfwer ½ mils vägsförande, så finnes ingen anledning at påföra herr afträda stengärdsgårdsskyldigheten”. KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

Skiön Ekeskoug, något tunn huggen i krigstiderna till Cronans nytta

Säkert fanns det också en hel del hamlade (se figur 34), det vill säga topphuggna, träd på Tomarps inägor; i ängen, i impediment på och mellan åkrar, i vägrenar och så vidare. Hamling utfördes framförallt för att man skulle få löv till vinterfoder åt djuren, och var vanligast i skogs- och mellanbygder. I princip alla förekommande lövträdsarter har hamlats, kanske med undantag för apel och hagtorn¹⁵⁶. Protokollen säger att det under 1700-talet fanns en del björk och al i Tomarps beteshagar, och dessa hamlades säkert, men det framgår inte om det fanns större träd i ängsmarken som utnyttjades för lövtäkt¹⁵⁷. Däremot uppgavs att det fanns en ”Skiön Ekeskoug” i ängsmarken vilket inte är helt självklart - ek kan nämligen inte räknas till de mest uppskattade träden i ängsmark. Vi ska ta en närmare titt på ekens speciella historia.

Figur 34. Hamling utfördes framförallt för att man skulle få lövfoder till djuren, och var vanligast i skogs- och mellanbygder. I princip alla förekommande lövträdsarter har hamlats, kanske med undantag för apel och hagtorn. (Illustration: Boel Persson, 2009-02-01)

I Sverige gjorde staten under en lång period, från Gustav Vasas tid i början av 1500-talet, anspråk på landets ekar. Bönderna var förbjudna att avverka dem på såväl inägomark som utmark. Även i Danmark stadgades under samma period, under Christian II:s regeringstid, att ek, liksom bok med flera träd, fick huggas först sedan kungens fogde förrättat syn¹⁵⁸. Ekarna, som var fredade på detta sätt eftersom de skulle användas till flottans skeppsbyggeri, väckte många bönders ilska. Dels skuggade de stora kronorna alltför mycket, och dels gav ekbladen en sur lövförna som försämrade grästillväxten. Ekar är inte heller lämpliga för lövtäkt eller djurfoder. Den enda egentliga nytta som bönderna kunde ha av dessa träd på sina marker var att grisarna under ollonår kunde släppas på ollonbete.¹⁵⁹ Det hände att bönder försökte ta död på ekarna, till exempel genom att elda nära stammen, men träden vaktades noga av kronans utsända, behovet av virke var stort, till ett

156 Slotte, H, 1997, sid. 2.

157 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

158 Emanuelsson, U et.al, 2002, sid. 76, sid. 232.

159 Nolbrant, P, 1998, sid. 122-123.

linjeskepp behövdes cirka 2000 grova ekstammar¹⁶⁰. Det var först år 1830 som markägare fick rätt att lösa in kronans ekar. De flesta ekar på bondeägd mark kom då att avverkas, vilket gör att vi idag främst hittar stora gamla ekar runt gods och herrgårdar, där man hade råd att låta dem stå kvar.¹⁶¹

Att det fanns en ”Skiön Ekeskoug” vid Tomarp när den kom i svenska kronans vid slutet av 1600-talet måste förstås ha setts som en riktig guldgruva. Här fanns mängder av bra virke till skeppsbyggnad, och det verkar som om denna resurs har utnyttjats flitigt. År 1730 meddelas nämligen att skogen vid Tomarp ”Består såwähl af Eeke som böketrän något tunn huggen i krigstiderna till Cronans nytta”¹⁶².

Ekarna växte i allmänhet på såväl inägo- som utmark, men vid Tomarp förefaller de främst ha funnits på inägomarken, det vill säga på åkrar och ängar. Den ekskog som vid slutet av 1600-talet verkar ha varit relativt gammal hade ett knappt århundrade senare till största delen huggits ned och en ny generation var på tillväxt. År 1764 konstaterades nämligen att; ”Ekeskog finnes temeligen ansenlig inom gårdsens enskylta hägnad dock största delen ny och tilwäxande”¹⁶³.

Figur 35. Under Christian II regeringstid vid början av 1500-talet stadgades att bland andra ek och bok fick huggas först sedan kungens fogde förrättat syn. Ekarna fredades på detta sätt eftersom de skulle användas till flottans skeppsbyggeri, och de kom att väcka många bönders ilska då de inte fick huggas ned trots att de skuggade och försurade ängsmarken. Först år 1830 fick markägare rätt att lösa in kronans ekar, och det gjordes också i stor omfattning. På bondeägd mark kom de flesta ekar att avverkas, vilket gör att vi idag främst hittar stora gamla ekar runt gods och herrgårdar som Tomarp, där man hade råd att låta dem stå kvar. Fotot är från Tomarps Ene som ligger öster om gården. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

160 Emanuelsson, U et.al, 2002, sid. 76, sid. 232.

161 Nolbrant, P, 1998, sid. 123.

162 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1730, opag.

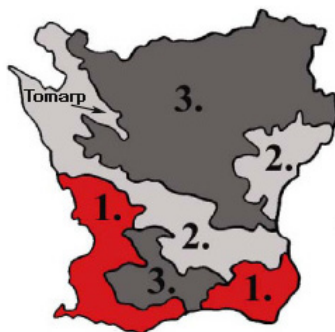
163 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

Stor och kostbar Bokeskog, nu mycket förhuggen

Enligt den indelning som traditionellt brukar göras av Skånes bygder under 1700-talets första hälft låg Tomarp i risbygden (se figur 36), eller det som också skulle kunna kallas för Skånes äng och fålad. Här innehöll ängsmarken betydligt fler träd och buskar än på slättbygden, precis som vi har sett vid Tomarp. Boskapsskötseln hade den största betydelsen - man födde upp kreatur och mottog också djur på bete från slätten.¹⁶⁴

Bygderna var visserligen till stor del ett resultat av de naturgeografiska förutsättningarna, men de var inga stabila företeelser. Efterhand som människans påverkan stegrades försköts gränsen mellan bygdena norrut. Risbygden övergick i slättbygd och skogsbygden i risbygd. Under 1700-talet kom många risbygdsbor att kraftigt odla upp sin mark, vilket gjorde att man förlorade sin försörjningsbas, den högproduktiva stubbskottsängen. Eftersom den uppodlade marken inte var lika produktiv som i de traditionella slättbygdena fick bönderna inte några varaktigt stora skördar, och blev tvungna att söka kompletterande inkomster. Många risbygdsbönder kom då att övergå till att utföra körslor. Det fanns också de som försörjde sig genom att köpa träd på rot på kronoallmänningar, som på Söderåsen, träd som man högg upp till ved och sålde i städerna.¹⁶⁵ I en skrivelse från år 1756 konstateras att Söderåsen ”varit i manna minne en stor och kostbar Bokeskog”, men att den nu är mycket ”förhuggen”¹⁶⁶. Hur stor del just användningen av bränsle hade i att Söderåsen blivit så ”förhuggen” är dock osäkert.

På många håll i landskapet föranledde det hårda utnyttjandet av trädbeståndet under detta århundrade en hel del försök från myndigheter och inflytelserika personer att få folk att plantera träd. Någon riktig oro för återväxten förefaller inte ha funnits när det gäller godset Tomarp, här verkar en viss återplantering, eller åtminstone ett gynnande av återväxten ha gjorts kontinuerligt under 1700-talet. Förmodligen hade detta att göra med att kronan ansvarade för marken. Man kan tänka sig att det var betydligt svårare för en enskild bonde att planera så långsiktigt att nya träd planterades som ersättning för gamla som tagits ned. Kanske kunde man inte heller se nyttan med återplantering utan önskade bara i det korta perspektivet få så mycket åkermark som möjligt. När det gäller Tomarps ägor konstaterades dock år 1774 att ”Pilplantering gifs på denna skogslupna marck inte anledning at beräckna”¹⁶⁷. Det vill säga, här fanns så mycket annan skog att det inte ens ansågs nödvändigt att diskutera pilplanteringar.

Figur 36. De skånska bygdena. 1: Slättbygder 2: Ris- och mellanbygder 3: Skogsbygder
(Efter Emanuelsson et al, 2002, sid. 111)

164 Emanuelsson, U, et.al, 2002, sid. 110.

165 A,a, sid. 109-111.

166 KA, Militärgeografi, förteckning 57, Volym 7A, Skåne, Nr. 120, *Beskrifning til Chartan öfver Södre ås Almäning uti Christanstads län, Södra Åsbo Härad och Norra Wrams socken författad år 1756 af Landtmätaren Gab. Norström.*

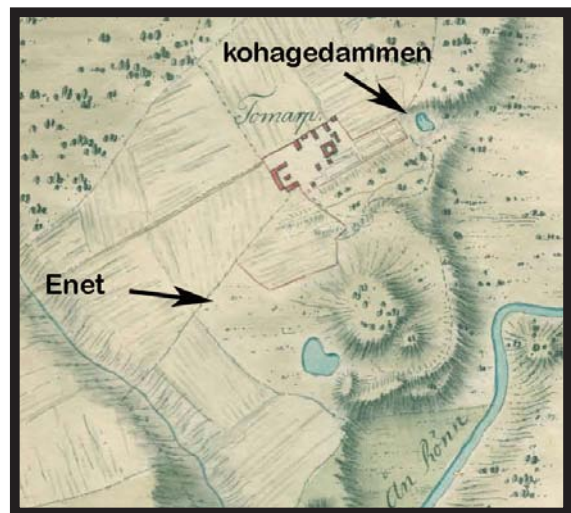
167 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1774, opag.

Beteshage Enet kallad och Kohage belägen norr ifrån gården

De flesta av de djur som fanns på Tomarp under 1700-talet gick förmodligen på den stora betesmarken nere vid Söderåsen, den som Linné när han passerade i juli år 1749 beskrev som ”slät och vidlöftig”¹⁶⁸. Utöver denna stora betesmark fanns emellertid också två hagar i gårdens närhet¹⁶⁹ (se figur 37). I dessa hagar hade man antagligen de djur som man var extra rädd om eller behövde ha lite extra uppsikt över - ungdjur och dragdjur.

Den så kallade kohagen låg norr om den stora trädgården och det som benämndes kohagedammen bör vara den stora damm man kan se på kartan från sekelskiftet 17/1800 (se figur 37). I denna hage fanns vid 1700-talets mitt ”något biörcke och ahle”.¹⁷⁰ Öster om Tomarp låg en hästhage som kallades för Enet. Detta område går än i dag under beteckningen Tomarps Ene, och består idag till övervägande del av ek. År 1764 fanns i Enet ”biörcke och annan ofrugtbar skog samt en del eke och något lite ene”¹⁷¹. Om namnet kommer av att det tidigare funnits en övervägande del ene i hagen låter jag vara osagt, men det verkar ju rimligt. Anledningen till denna över tid förändrade artsammansättning bör vara en kombination av naturlig succession och mänsklig påverkan. Man kan tänka sig att betestrycket och utnyttjandet av trädbeståndet en gång i tiden var så högt att enarna var de enda som klarade sig. De bör då ha trivts alldeles utmärkt i det ljusa och öppna landskapet, men kom kanske sedan att till stor del användas upp som förstärkning till stengärdesgårdarna. Med ett minskat betestryck fick björk och andra lövträd fäste, men dessa ljuskrävande pionjärarter¹⁷² förefaller sedermera, i kombination med ett ånyo ökat betestryck, ha kommit att konkurreras ut av de mer långlivade ekarna.

I vilket fall som helst, hagarnas utbredning och produktivitet verkar ha varit ungefär densamma åtminstone från slutet av 1600-talet och ett århundrade framåt. Kohagen kunde under hela denna period föda drygt 25 kreatur sommaren igenom, medan hästhagen var tillräckligt stor för drygt 10 hästar¹⁷³.

Figur 37. Från slutet av 1600-talet fanns det en hästhage öster om Tomarp som kallades för Enet. Norr om gården fanns en kohage med en stor damm. Kartan är från sekelskiftet 17/1800. (Krigsarkivet, 0400:17B:051, *Fält-Karta öfver Qvidinge, Åbys, Bonarps och Ljunghys bedar*, 1796-1804.)

168 Linné, C von, [1749] 1975, sid. 397.

169 Se till exempel: LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, *År 1683 [...] afmätt KonungsGården Tummarps äghor och Lägenbeter. Södre Åsbo Häradh Qnydinge Sochn*, opag.

170 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

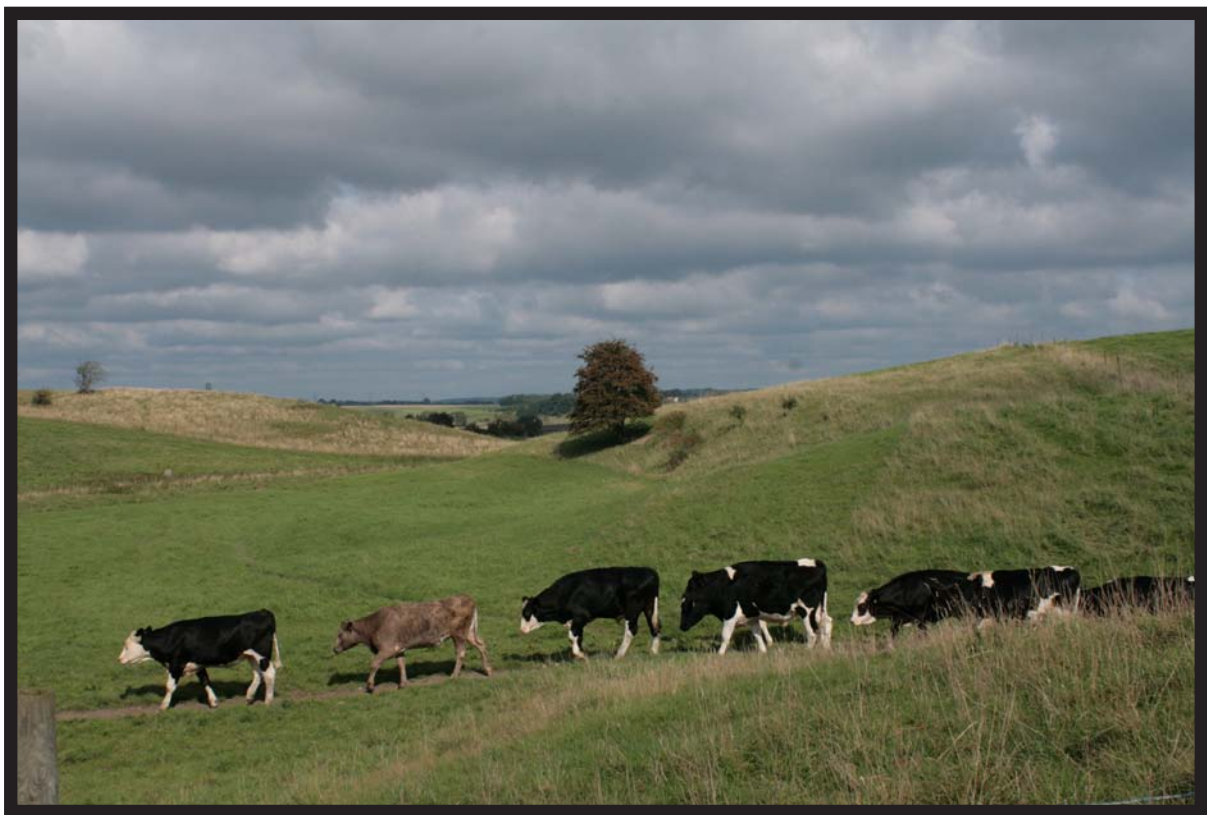
171 Ibid.

172 Pionjärträd - trädslag som först naturligt återbeskogar en kal yta. Kännetecknas av snabb ungdomstillväxt, hög frostålighet, god fröspridning och att vara ljuskrävande. Almgren, G, et. al, 2003, sid. 317.

173 LLA, Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv, GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, *År 1683 [...] afmätt KonungsGården Tummarps äghor och Lägenbeter. Södre Åsbo Häradh Qnydinge Sochn*, opag. & KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

Figur 38. Dagens "Ene" är bedövande vackert. Här en vy från områdets västra del, mot norr. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Figur 39. Idag strövar Tomarps kor omkring tämligen fritt över de områden norr och öster om gården som under 16- och 1700-talen var ängar med stubbskottsbruk samt beteshagar. Här och var står ett och annat litet träd, men området är idag mycket öppet, både utseendemässigt och funktionsmässigt totalt skilt från de tidigare ängarna med vide och "Skiön Ekeskoug" samt beteshagarna med björk och al. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Dammar, vattenkvarn och kontakt med cistercienserna

Dagens borgforskare anger ofta möjligheten att driva en vattenkvarn som en av de viktigaste orsakerna till att borgar placerats i anslutning till vattendrag¹⁷⁴. Detta bör rimligtvis ha gällt även för Tomarp, även om källorna inte visar på någon kontinuitet fram till 16-1700-tal. I protokoll från denna tid finns inga uppgifter om någon kvarn vid gården, ibland anges till och med uttryckligen att ”Qvarn eller qvarnställe finns intet”¹⁷⁵. Det är först från år 1810 som en uppgift kan hittas¹⁷⁶. Den kvarn som då nämns låg förmodligen vid den östra av de två dammarna vid ladugården, och troligen är det kvarnhuset som finns avbildat på Rålamb's akvarell från slutet av 1700-talet (se figur 42). Av syneprotokollet framgår emellertid att kvarnen inte ansågs fylla det behov som fanns vid Tomarp och att vattentillgången inte var tillräcklig för denna typ av kvarn;

”...denna qvarn är till sitt ändamål otillräckelig, emedan, i anseende till den ringa vattentillgången, som, utan tillopp af någon bäck eller vattendrag, endast består af det i de 2ne ofwan före belägne dammar blifvande källwatten, [...] och nyttan således icke kan swara emot kostnaden till qvarnens underhållande...”¹⁷⁷

En ansökan om att få bygga en annan typ av vattenkvarn alternativt en väderkvarn lämnades därför in år 1810. Huruvida detta blev av framgår inte av protokoll från 1800-talets senare del¹⁷⁸.

Att det inte fanns någon kvarn vid Tomarp under 1700-talet första hälft behöver förstås inte betyda att det inte funnit någon här tidigare. Det är tänkbart att vattnet under tidigare sekler kunnat utnyttjas på ett bättre sätt än vad man lyckades med under 1800-talet. En spännande, men egentligen inte särskilt långsökt tanke, är att cisterciensermunkar från Esrum eller från det mer närbelägna Herrevadskloster anlätades som konsulter när vattnet vid Tomarp skulle tämjäs på bästa möjliga sätt. Cistercienserna var mycket skickliga på att behärska vattnet, och platserna för deras kloster valdes noga ut med tanke på tillgången till vatten och de möjligheter som detta gav att odla och fanga fisk, anlägga vattenmöllor med mera. Områdena som munkarna kom till kunde vara sumpiga och ogästvänliga, men de dämde upp vattnet, dränerade och torrlade och skapade på så sätt goda odlingsmöjligheter.¹⁷⁹ Att munkarna skulle slå sig ned i danska Øm år 1172 bestämdes till exempel först efter att man konstaterat att vattenförsörjningen kunde effektiviseras:

”En kunstfærdig munk, hr. Martin, malte da med et blylod vandstanden i begge søer, og højden af det land, der skulle gennemgraves imellem dem, og derved fandt de, at vandstanden i den søndre sø var en alen højere end i den nørre. Deraf skønnede de, at de ville kunne få vand til alt, hvorved de havde brug derfor, og at de aldrig for fremtiden ville mangle det.”¹⁸⁰

Det är lätt att dra paralleller mellan de två sjöarna som munken Martin drog nytta av vid Øm och de två anlagda dammarna vid Tomarps ladugård. Ännu mer spännande blir det om man betänker att det finns bevis för att cisterciensernas kunskaper inte enbart användes vid de egna klostren - det hände att de skickligaste vatteningenjörerna lånades ut till andra ordnar, och säkerligen också till

174 Se till exempel: Skansjö, S, 2006, sid. 25.

175 Se till exempel: KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764 & år 1774, opag.

176 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1810, opag.

177 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1810, opag.

178 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp.

179 Anker Jørgensen, J & Lergaard, K, 2001, sid. 55.

180 Johansen, M, 1997, sid. 123.

mer profana platser som innehades av personer som var viktiga att hålla sig väl med¹⁸¹.

Joel Lille hade inte bara kontakt med Esrum kloster strax innan och i samband med sin bortgång. Det förefaller snarare ha handlat om ett livslångt samarbete. Redan år 1248 finns uppgifter om att Lille och klostret utbytte jordegendomar¹⁸². Här är det intressant att notera att det alltså inte enbart handlade om en ensidigt givande från Joel Lilles sida, utan också om rent affärsmässiga uppgörelser. Därifrån är steget inte långt till möjligheten att Joel Lille som ersättning för en jordegendom fått experthjälp rörande hur man på bästa sätt skulle utnyttja platsens rikliga vattentillgång.

Något belägg för ett sådant utbyte av tjänster har inte hittats, men det är rimligt att tänka sig att det förekommit. Den ovanligt rika tillgången på vatten vid Tomarp bör redan under medeltiden ha gjort att man strävade efter att förbättra odlingsförhållandena genom att koncentrera vattnet till dammar och kanaler. Vallgraven, som förvisso också hade en viktig fortifikatorisk aspekt, ingick säkert också i detta system. Av husesynsprotokoll från 1700-talet framgår att det varit svårt att bedriva odling vid Tomarp utan att ha fullständig kontroll över vattnet. Vid 1764 års husesyn rapporterades att ett flertal äppel- och päronträd gått ut sedan föregående besiktning, och skälet uppgavs vara ”Trädgårdens sumpiga belägenhet”¹⁸³. Överste Barnekow, boställsinnehavare vid denna tid, begärde till och med i ett totalt uppgivet ögonblick om tillstånd att få omlägga trädgården på ett mer tjänligt ställe. Tio år senare hade man dock, istället för att omplacera den, valt att gräva kanaler längs med trädgården, ”2 ½ aln breda och 2 alnar djupa, 80 famnar å ena ock 76 fr på andra sidan, långa, til wattnets afledande utur qvarteren”¹⁸⁴. Dessutom hade nya dammar anlagts, vissa av de gamla hade rensats upp och rännor hade byggts emellan några.

Det förefaller som om dammarna och fiskodlingen i dessa på Tomarp haft sin höjdpunkt före 1700-talet. Uppgifter om fiskodling i dammarna återkommer visserligen på flera ställen i 16- och 1700-talets arkivmaterial, men det framgår också att många dammar var rejält igenvuxna¹⁸⁵. Andra hade till och med ”i sista danska kriget af fienden ruinerade blifwit”¹⁸⁶. Dammen i kohagen norr om Tomarp innehöll rudor år 1753¹⁸⁷, men odlingen verkar inte ha gått särskilt bra, och elva år senare fanns bara några små fiskar kvar. Dammen borde enligt husesynsprotokollet upprensas, dämningar lagas och pump inbyggas. Även i en av dammarna vid ladugården ska det ha funnits rudor, men dessa var också borta år 1764.¹⁸⁸ Lorentz Gillberg skriver att dammarna vid ladugården var ”fiskerika”¹⁸⁹ år 1767, så kanske hade det emellan 1764 och 1767 gjorts ett nytt försök att plantera in fisk.

Det verkar som om den så kallade laxegården i ån togs bättre om hand än dammarna under 1700-talet¹⁹⁰, kanske för att laxgården krävde mindre arbete än dammarna, som hela tiden måste rensas och hållas efter.

181 Johansen, M, 1997, sid. 123.

182 *Esrum klostets brevbog 1*, 2002, nr. 109.

183 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

184 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1774.

185 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1730.

186 Ibid.

187 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1753.

188 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

189 Gillberg, J.L, [1767] 1980, sid. 296.

190 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1724 & 1730:1, opag.

Figur 40. Ovan. En spännande, men egentligen inte särskilt långsökt tanke, är att cisterciensermunkar från Esum eller från det mer närbelägna Herrevadskloster anlätades som konsulter för att det rikliga vattnet vid Tomarp skulle kunna tämjäs på bästa möjliga sätt. På fotografiet syns den östra dammen vid ladugården, från öster. Foto: Boel Persson, 2008-11-17)

Figur 41. Nedan. De två dammarna vid ladugården har använts för fiskodling, men också, åtminstone kring sekelskiftet 17/1800, för att driva en kvarn. På fotografiet syns den östra dammen vid ladugården från väster. (Foto: Boel Persson 2008-09-11)

Figur 42. Den lilla bilden är ett utsnitt av Rålamb's akvarell från slutet av 1700-talet, och det lilla kvarnhuset är markerat med en pil. (Rålamb, troligen 1790-tal, ur; Edström, M & Johnson, B, 2001, sid. 33)

Sammanfattning del II

De naturliga förutsättningarna vid Tomarp är mycket gynnsamma, och flera naturgeografiska faktorer kan ha påverkat placeringen av den medeltida borgen. Genom läget på en naturlig höjd kunde fiender upptäckas på långt håll, men placeringen säkerställde också att borgen syntes väl och ingav just den respekt som man önskade. Placeringen vid Rönne å har förmodligen till viss del haft militära aspekter, men framförallt möjliggjort goda kommunikationer med omvärlden och en rik tillgång på fisk. Av yttersta vikt är den rika tillgång på livsviktigt friskt vatten som fanns trots placeringen på höjden. Utöver detta omgavs borgen av bördig jord, rikligt med ädellövskog och god betesmark. Frågan är om man kan önska sig så mycket mer av en boplatz. Dessutom fanns i borgens närhet råvaror som kunde användas för järnframställning, och det är inte omöjligt att Tomarp haft något samband med den kungliga järnframställningsplatsen i Stidsvig.

Tomarps produktion har också i hög grad påverkat landskapet. Slänten ned mot Rönne å har så som varit typiskt för trakten brukats som en stubbskottsäng. Ek- och bokskogen utnyttjades hårt av kronan under 1700-talet, men en viss återplantering verkar också ha skett. Strax norr om Söderåsen har en stor slätt utnyttjats som betesmark, åtminstone för kungsgårdens räkning under 1700-talet. Två mindre beteshagar har legat strax norr och öster om gården. Vattnet har tämjts och dämats upp, kanal- och dammsystem har byggts för att möjliggöra odling både av fisk och av grödor. Kanske gjorde Joen Lilles kontakt med cistercienserna att det medeltida Tomarp låg i framkant inom detta område, i vilket fall som helst kan vi se att vattnet utnyttjats på ett skickligt sätt under 1600-talet, men vi kan också se att man inte riktigt klarat av det löpande underhållet på 1700-talet, och då har den rika tillgången på vatten blivit ett problem istället för en fördel.

Del III: Landskapet som skön upplevelse och estetisk organisation

Vi har tittat på Tomarps placering som ett resultat av ett större maktpolitiskt sammanhang och vi har tittat på det ur ett naturgeografiskt perspektiv. Vad som återstår är frågan om placeringen verkligen enbart hade strategiska, logiska och rationella motiv. Vad, om något, utöver det rena nyttoperspektivet, gjorde att man omkring år 1300 valde att anlägga en borg här, på denna sumpiga udde i ett hav av skog, och hur har man i så fall under historiens lopp fortsatt att ta till vara och utnyttja platsens skönhetsvärden? En minst lika viktig fråga i detta kapitel är om det verkligen går att skilja på det nyttiga och det sköna i ett sammanhang som detta.

Om hur landskapets estetiska värden påverkat Tomarps placering

Inhägnad trädgård och vattenrik park

Vi har sett att Joen Lille, i likhet med många andra ekonomiskt välbeställda i sin samtid, skänkte bort stora jordegendomar i utbyte mot själmässor efter sin bortgång. I denna tid av stark Gudstro bör också valet av plats för en ny anläggning till stor del ha varit beroende av om den ansågs vara välsignad av Gud eller inte. Jag tror att synen på Tomarp och det omgivande landskapet som en Guds skapelse är något som vi måste försöka sätta oss in i för att helt kunna förstå varför platsen valdes. Visst var det ett rationellt val som gjordes när denna förmånliga plats utsågs, men de flesta nu levande skulle nog inte se de religiösa skälen som rationella, vilket jag tror att de var för den medeltida människan.

Få som idag besöker Tomarp kan förneka att det är en speciell plats. De fritt kringströvande djuren får tankarna att dras mot begrepp som paradiset, eden och lustgård. Också kulisserna emot vilka djurens siluetter avbildas förstärker känslan av ett paradiset - landskapets topografi gör att det känns som om man befinner sig på en avskild ö i ett böljande hav, blickande mot andra öar i fjärran. Även om helhetsintrycket av det omgivande landskapet historiskt varit ett annat än det som dagens storskaliga åkerbruk ger så måste kontrasten, avgränsningen, även historiskt ha varit tydlig. Kanske är det denna kontrast som allra mest bidrar till känslan av att befinna sig i ett paradiset, åtminstone om vi använder ordet i dess betydelse av ”inhägnad trädgård”¹⁹¹, och kanske var det just så platsen upplevdes av dess medeltida invånare; som en trygg plats, en inhägnad trädgård, i en i övrigt orolig och konfliktfylld värld.

Ordet paradiset har också använts i betydelsen ”en vattenrik park”. Uttrycket kommer visserligen ursprungligen från torrare länder där paradiset var en oas i öknen - de persiska kungarnas lustgårdar i öknen eller i stäpplandskapet.¹⁹² Jag skulle vilja hävda att det lika gärna skulle kunna användas om Tomarp, vars rika vattentillgång var en huvudorsak till placeringen av den medeltida borgen. Här fanns livets källa, friskt vatten, förutsättningen för både människors och växters överlevnad - i varma länder kanske desto mer, men självklart även här i den kalla nord. Och det var inte bara i borgens omedelbara närhet som man hade tillgång till vatten, hela det omgivande landskapet var faktiskt just ”en vattenrik park”, genomfluten av ån och fylld av dammar och lämpliga platser för dammar.

191 Ordet paradiset kommer av gammaliranska ”pairi-daeza”, ”pairi”, omslutet och ”daeza” mur, ett inhägnat markstycke, ofta en kunglig djurpark. Dunér, S & Dunér, K, 2004, uppslagsord: Paradiset.

192 Ibid.

I Bibels skapelseberättelse talas om Eden i betydelsen ”fruktbar jord” eller ”hortus deliciarum”, lustgård¹⁹³. Det är svårt, så som Sten Dunér och Katarina Dunér (2004) påpekar, att avgöra om det som beskrivs är en trädgård i egentlig mening, en park eller ett bördigt kulturlandskap. Vad som framgår är dock att det var en plats där ”Herren Gud lät alla slags träd växa upp ur marken, sådana som var ljuvliga att se på och goda att äta av”¹⁹⁴, och viktigast av allt; ”En flod rinner upp i Eden och bevattnar trädgården”¹⁹⁵, eller som det heter i en äldre version; ”Och utaf Eden gick en ström till att watna lustgården, och han delades sig i fyra hufwudfloder”¹⁹⁶. Precis en plats som Tomarp med andra ord. Kanske var det just tankar kring Edens välsignade och livgivande flod som Linné hade när han färdades över Rönne å och skrev att ”Floden passerades, som var en av de ansenligaste i Skåne”¹⁹⁷.

Om det var några som verkligen betraktade vattnet som besjälade så var det cistercienserna. De var fulla av lovord över vattnets hjälpsamhet, vilket framgår av en skrivelse från 1200-talets Clairvaux;

”Det nægter aldrig at gøre hvad det bliver bedt om. Det hæver og sænker de tunge træhammere i stampemøllen og sparer derved brødrene for megen møje. Hvor mange heste ville ikke blive slidt op, og hvor mange mennesker ville ikke blive udasede af dette arbejde, som det muntre vandløb gør for os, og som vi kan takke for tøj og mad”¹⁹⁸.

Det var dock inte bara vattnet som cistercienserna betraktade med kärlek och respekt, utan hela naturen sågs som en Guds skapelse och behandlades därefter - med ett slags ekologiskt tänkande som säkerställde att dess resurser kunde utnyttjas även av kommande generationer¹⁹⁹. Kanske var det också så nybyggarna på Tomarp betraktade landskapet. Med alla de gynnsamma förutsättningar som fanns kan platsen inte ha upplevts som annat än en Guds skapelse av den medeltida människan, vare sig vi talar om den som en avgränsad trädgård, som en park eller om vi tar in hela det bördiga landskapet i begreppet, och att inte ta tillvara detta paradiset på jorden skulle förmodligen i det närmaste varit att betrakta som hädelse. För vissa blir förmodligen borgens tillkomst och dess placering ur detta perspektiv fullkomligt logiskt, medan andra, som ”bara” vill betrakta Tomarp som en skön plats, blir oerhört förvirrande. Vilket är synd, för till syvende och sist var det ju just det som det handlade om - att det var en skön plats att vara på, en skön plats där det dessutom var väldigt praktiskt att bo.

Att se platsens själ och utnyttja dess möjligheter

I en artikel om restaureringsprinciper för gamla trädgårdar skriver Sven-Ingvar Andersson (1990) om den vikt som redan romarna lade vid platsens materiella och stämningsbärande egenskaper och möjligheter²⁰⁰. De benämnde detta *genius loci*, platsen själ. Att utveckla en plats möjligheter, eller att bringa fram dess själ i ljuset om man så vill, är en strävan som genomsyrat trädgårdskonstens historia. Så som Andersson (1990) skriver var det engelsmännen som under 1700-talet hämtade fram uttrycket ur glömskan, men han poängterar att man inte ska tro att meningen med *genius loci* enbart hör till landskapsträdgården. Ett exempel är den franske arkitekten André Le Notres arbete

193 A.a, uppslagsord: Eden

194 Ibid.

195 Ibid.

196 *Biblia*, 1890, Första Mose Bok, 2:10.

197 Linné, C von, [1749] 1975, sid. 386.

198 Anker Jørgensen, J & Lergaard, K, 2001, sid. 56.

199 Ibid.

200 Andersson, S-I, 1990, sid. 10.

med Versailles, som från början var en sumpmark. Genom att anlägga kanaler och förse dem med stensatta kajer fick han speglade vattenytor och torrlagda lundar - och slapp ifrån myggen. Som Andersson (1990) uttrycker det: ”Han löste ett praktiskt problem och förlöste den vattensjuka platsens estetiska möjligheter²⁰¹”. Känns det igen? Visst, Le Nôtre må kunna anses vara ett relativt tidigt exempel, men vi har redan sett att det var precis så cistercienserna arbetade, vi vet med säkerhet att det var så man arbetade vid Tomarp under tidigt 1600-tal, och vi kan vara tämligen övertygade om att man gjort det betydligt tidigare - kanske med hjälp av just cistercienserna.

Att se platsens själ och utnyttja dess möjligheter på bästa sätt handlar i mångt och mycket om att kombinera estetiska och praktiska värden - att göra det nyttiga vackert och det vackra nyttigt. Det är därför indelningen av denna uppsats inte är helt självklar, men så är inte heller ämnet helt logiskt och strikt indelningsbart. Faktorerna och inte minst personerna som påverkat ett landskap är så många, och utan förstahandsuppgifter från var och en av dem är det omöjligt att veta de exakta bevekelsegrunderna för varje enskild handling, varje litet ingrepp. Vad vi kan slå fast är dock att någon (förmodligen Joen Lille) en gång kom till platsen och såg dess möjligheter, dess materiella och dess stämningsbärande egenskaper, och vi kan känna oss ganska säkra på att det inte enbart var praktiska skäl som gjorde att borgen placerades här omkring år 1300.

Ett skånskt exempel som har stora likheter med Tomarp är Maltesholm. Maltesholm, belägen vid Linderödsåsens norra del, invigdes år 1638. Liksom Tomarp är platsen högt belägen; vid Maltesholm blir det dessutom betydligt mer markant eftersom man närmar sig godset på vindlande och branta vägar nedifrån en dal. Även området där Maltesholm anlades lär ha varit tämligen sumpigt och föga tilltalande när en herre vid namn Malte Juul kom dit och insåg platsens möjligheter. Slottet som anlades påminner mycket om det vi ser på Burmans avbildning av Tomarp - en tegelborg i tidstypisk renässansstil, med fransk inspiration, men som Tomas Germundsson beskriver det; ”omstöpt i det formspråk som utmärker högre ståndsbbyggandet i Christian IV:s Danmark²⁰²”. Det är en byggnad i rött tegel (ja, det kan vi ju inte se på bilden av Tomarp men vi kan tänka oss det), med svängda gavlar och med en bukig kopparspira på toppen.²⁰³

Malte Juul insåg platsens möjligheter, bland annat i form av den goda kvalitén på det framspringande vattnet, han tog tillvara dess *genius loci* och vattnet tuktades i dammar, kanaler och vallgrav. Germundsson menar att även om borganläggningen vid ett första anblick ser ut att vara ett gediget fästningsverk så var förmodligen ett välorganiserat lantliv och en visuellt anslående gestalning viktigare ledstjärnor. Krigens tid var visserligen knappast förbi, men det är, menar Germundsson, uppenbart att utformningen snarare grundades i viljan att markera makt och status än i att vara ett effektivt militärt försvar.²⁰⁴

Jag tror definitivt att det är på det sättet vi främst ska se också 1600-talets Tomarp, som en manifestation av ägarens makt och modemedvetenhet, snarare än en försvarsanläggning. Byggandet av den första borgen vid Tomarp hade uppenbara försvarsmässiga aspekter, men jag tror inte att det är enbart ur detta perspektiv som vi ska se den medeltida gården. Även om vi inte vet exakt hur det såg ut kan vi föreställa oss borgens närhet som väl utbyggd med dammar, kanaler och vallgrav - en plats i framkanten av samtidens tekniska utveckling och i linje med dess stilideal, en del av ett större sammanhang och med samhörighet med det feodala Europa, och - sist men inte minst - en plats med en stark själ.

201 Ibid.

202 Germundsson, T, 2001, sid. 35.

203 Ibid.

204 A.a, sid. 35-36.

Figur 43. Ordet paradis har ibland använts i betydelsen ”inhägnad trädgård”. Tomarp kan upplevas som just en inhägnad trädgård, eller åtminstone som en väl avgränsad plats i förhållande till det omgivande landskapet. Kanske var det också så platsen upplevdes av dess medeltida invånare - som en trygg plats, en inhägnad trädgård, i en i övrigt orolig och konfliktfylld värld. (Foto: Boel Persson, 2008-08-29)

Figur 44. Bilden är från Tomarp, men liknande exempel på platser där *genius loci*, platsens själ, tagits tillvara på ett fint sätt finns både i Sverige och utomlands. När den franske arkitekten André Le Notres tog sig an Versailles var det en sumpmark, men genom att anlägga kanaler och förse dem med stensatta kajer fick han speglande vattenytor och torrlagda lundar. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Det funktionella och det estetiska - oskiljbara storheter?

Kombinerar praktiska och estetiska värden är alltså vad den som tar tillvara platsens själ på ett bra sätt gör. En sådant angreppssätt är knappast något man skulle kunna ”beskylla” alla nutida svenska jordbrukare och gårdsägare för, men kanske var det bättre förr? Kjell Lundquist (2002) menar att;

”I det långa historiska perspektivet av landskaplig organisation, möter dock dagens dikotomiska tanke föga gensvar. Den, att det nyttiga och det sköna, det funktionella och det estetiska, det produktiva och det rekreativa, skulle vara separerade storheter. Historiskt har det snarare handlat om att väva samman, att sträva mot helheter. Urskiljandet, separerandet är därvidlag en förhållandevis modern företeelse”²⁰⁵.

Tanken är faktiskt lite skrämmande, tänk vad mycket skönhet som i så fall måste ha gått förlorad genom årens lopp! Det torde framgå av närmast föregående sidor att jag kan se poängen med Lundquists resonemang, jag förstår att gudstron historiskt varit av stor betydelse, jag ser att de som en gång i tiden författade Bibeln såg det nyttiga och det sköna som ett, och jag är fullkomligt på det klara med att om man utnyttjar *genius loci* på ett optimalt sätt så blir det praktiska vackert, och det som är vackert blir också praktiskt.

Samtidigt tror jag att man får passa sig så att man inte fastnar i ”Det var bättre förr”- fällan - är något tillräckligt gammalt blir det gärna höljt i ett slags romantiskt dunkel, och det är lätt att tycka det är vackert även om det från början bara var tänkt att vara praktiskt. Det är lätt att föreställa sig att detta helhetstänkande handlar om en allmän inställning som förr fanns i samhället men som inte finns idag, men kanske är det snarare så att viljan och möjligheten att väva samman dessa två storheter *berodde och beror* på faktorer som ekonomiska resurser, ägoförhållanden och inte minst det intresse (och kanske också den talang) som fanns/finns hos individen, och kanske är det därför bra att behandla dem separat så att man inte riskerar att göra ett allmängiltigt faktum av något som egentligen inte är det.

De exempel som tas upp när gestaltade landskap diskuteras är tydliga exempel på medvetna skapelser, i Skåne handlar det oftast om de gods som haft de mest framåtsträvande ägarna²⁰⁶. Men vad har hänt med de ställen där viljan och intresset inte riktigt har funnits? Ur den synvinkeln är Tomarp ett intressant exempel. Under den period som vi noggrant kan studera, en period som förvisso inte går särskilt långt tillbaka i tiden, förefaller det som om man då godset var i privat ägo strävade efter att hålla sig ”up to date” medan tiden i svenska kronans ägo handlat mer om att underhålla än att utveckla. Om att bevara den praktiska funktionen men kanske inte så mycket mer. Orsaken har förmodligen varit en kombination av ägoförhållanden och bristande intresse från gårdens brukare. Omkring år 1800 kom en konstnärligt sinnad själ till gården, och då förefaller något ha hänt, men sedan verkar det har rätt stiltje fram till för ett fåtal år sedan.

Att det finns många medvetet gestaltade godslandskap känns i det närmaste som en självklarhet, åtminstone för en student i landskapsarkitektur. Riktigt intressant blir det dock, anser jag, först när man tittar på dem som inte hade godsets ekonomiska resurser eller de incitament som ett ägande av jorden ger, som exempelvis arbetsbönderna under Tomarp, och ställer sig frågan om de förhållanden som dessa levde under verkligen lämnade utrymme för något som helst estetiskt tänkande. Idag kan det ibland framstå med all önskvärd tydlighet att alla inte har viljan, intresset, förmågan eller möjligheten att se de estetiska värdena, och frågan som jag ställer mig är om det inte är logiskt att tänka att det alltid har varit så? Detta är inget jag har ambitionen att svara på just nu, utan nu ska vi titta på vilka estetiska hänsyn som under årens lopp tagits i landskapet, och till viss del också i trädgården, av de som hade de ekonomiska resurserna; Tomarps ägare och förvaltare.

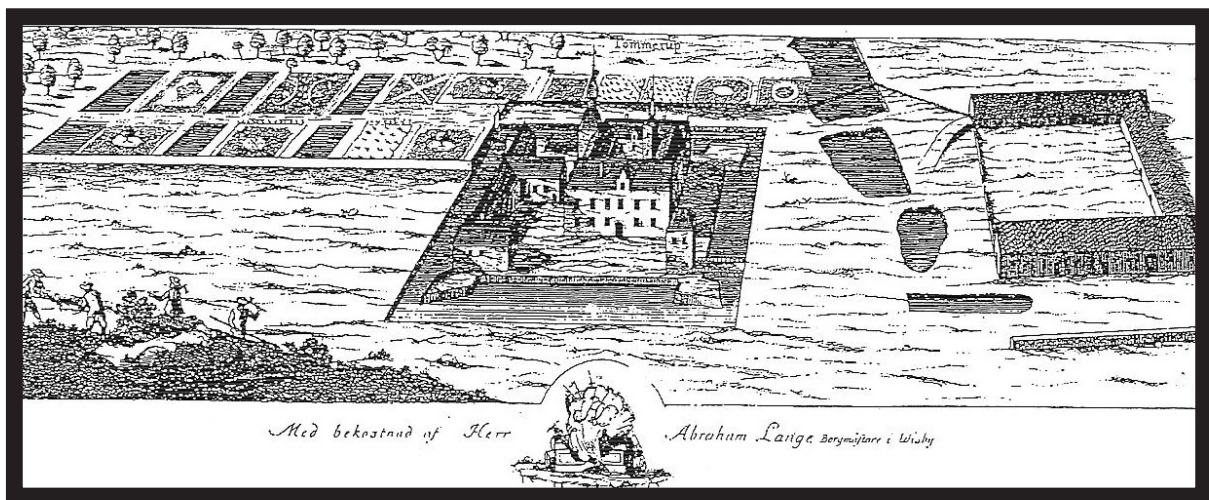
205 Lundquist, K, 2002, sid. 98.

206 Ett exempel som ofta tas upp är Övedskloster. Se till exempel: Lundquist, K, 2002, sid. 93-104.

Om hur Tomarp och dess innehavare påverkat landskapets estetiska värden

Modemedvetenhet och större omläggningar under 1600-talet

En parallell kan dras mellan situationen så som den såg ut omkring år 1300 och det tidiga 1600-talets Tomarp - under båda dessa perioder innehades godset nämligen av välbärgade män med höga positioner i det danska riket. Vi skulle kunna föreställa oss en likartad önskan att manifestera välståndet i den fysiska miljön. Ove Giedde (1594-1660) ärvde Tomarp år 1614, och stod som ägare fram till år 1658 då svenska kronan framtog honom gården. Eric Wahlsteen (2007a & 2007b) som noggrant har studerat Ove Giedde och perioden menar att den trädgård som vi kan se på det Burman-Fischerska kopparsticket (se figur 45) kan ha tillkommit under Ove Gieddes tid, men det är lika troligt att den är av ännu äldre datum²⁰⁷. I så fall tyder det på att det vid denna tid fanns en modemedvetenhet på Tomarp, och en stark vilja att följa de arkitektoniska strömningarna, både vad gäller byggnader och trädgård²⁰⁸.

Figur 45. Kopparsticket visar en anläggning som kan ha kommit till under sent 1500-tal eller tidigt 1600-tal, vilket tyder på att Tomarps ägare vid denna tid var väl medvetna om tidens arkitektoniska strömningar, och gärna ville följa med sin tid. (Ur: Burman, G & Fischer, A, [1680] 1756, opag.)

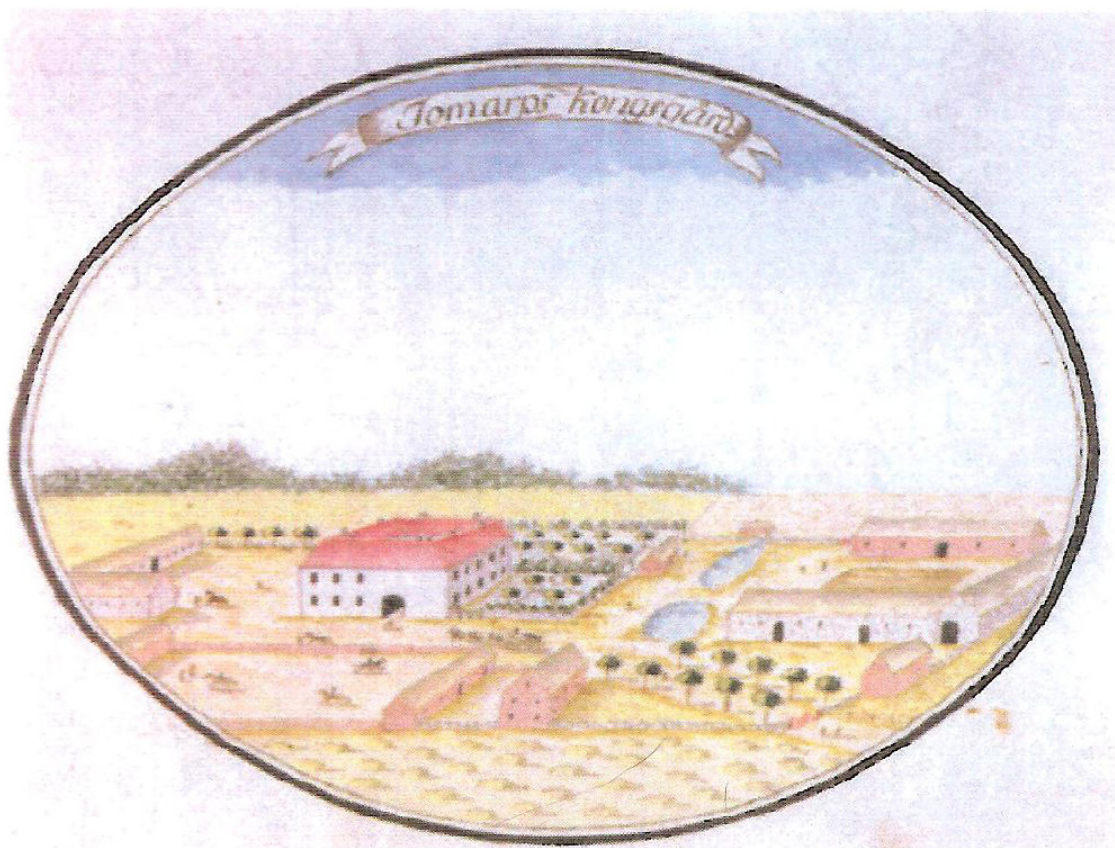
Bilden ger inte särskilt mycket information om landskapet, men det är intressant att notera att det lilla som återges stämmer väl överens med vad skriftliga källor visar. Området nordost om gården, som vi kan se i bildens övre vänstra hörn, bestod enligt tillgängligt material (se figur 31) av trädbevuxen ängs- och betesmark. På Burmans bild är en mängd träd inritade. Väster om gården, det vill säga i bildens nederkant, framställs landskapet som alldeles slätt, och detta skulle ha kunnat tolkas som oengagemang från renritarens sida om det inte vore för att vi vet att denna mark brukades som åker. De Burman-Fischerska sticken ska tas med en nypa salt och inte tolkas som sanningsenliga i detalj, men här kan vi alltså, tillsammans med andra källor, visa att återgivningen av landskapet stämmer tämligen väl. Bönderna som arbetar i bildens nedre vänstra hörn bör nog ses delvis som ett sätt att balansera bilden rent grafiskt, men också som ett sätt att återge de människor som var en del av godsets landskap. Genom arbetsböndernas närvaro signalerar bilden att det här var en gård med många underlydande. Eftersom förlagan till kopparsticket tillkom strax efter att gården kommit i svensk ägo och var ett led i att visa upp det mäktiga landets rikedomar säger bilden ingenting om den bristfälliga skötsel av trädgård och dammar som andra källor visar på, istället ger den ett intryck av perfektion.

207 Wahlsteen, E, 2007b, sid. 11-12.

208 För exempel på liknande anläggningar se Karling, S, 1931, sid. 152-189.

Representativt skick och små punktinsatser under 1700-talet

Symmetri och skönhet anses ibland vara nära besläktade, och detta var vad det sena 1600-talets och 1700-talets trädgårds- och landskapsarkitekter tog fasta på. Nu utvidgades den symmetri som funnits inom trädgårdens gränser och kvarter till att innefatta hela anläggningen, och även byggnaden underordnades helheten, eller tvärtom om man så vill. Samspel är kanske det bästa uttrycket. Vid en tid då många godsanläggningar kom att uppvisa en sådan arkitektonisk helhet och på ett fysiskt sätt ta landskapet i besittning med långa alléer som tentakler ut i landskapet, verkar det nästan som om tiden stod stilla, eller åtminstone gick väldigt långsamt, vid Tomarp. Visst, man anlade en liten allé sydväst om mangårdsbyggnaden (se figur 47), längs med den väg som leder fram till mangårdsbyggnadens huvudingång. Denna uppfartsväg är dock inte mer samordnad med huvudbyggnaderna än vad den var på 1600-talet. Några rätta linjer eller någon symmetri har man inte försökt skapa. Den lilla allén tar slut vid hägnaden, och det finns inga kartor som tyder på att den någonsin sträckt sig längre ut i landskapet. Liksom idag möttes man vid slutet av 1700-talet av en mängd ekonomibyggnader när man närmade sig anläggningen. Visst skulle man kunna tänka sig att det som eftersträvades var en slags överraskningseffekt, att man helt plötsligt skulle se kungsgården torna upp sig framför sig, men det borde finnas betydligt effektivare sätt att få fram en sådan effekt, så det verkar inte troligt. Troligare är att ingen lade ned särskilt mycket energi på att fundera över frågan eller på att försöka anpassa anläggningen efter samtidens mode.

Figur 47. Tomarps period som översteboställe verkar ha varit en tid då anläggningen hölls i ett representativt skick, men utan någon större entusiasm och utan någon direkt utveckling av estetiska värden enligt rådande skönhetsideal. (Rålamb, troligen 1790-tal, ur; Edström, M & Johnson, B, 2001, sid. 33)

Det förefaller som om Tomarps period som översteboställe varit något av en mellanperiod (en lång mellanperiod!) då anläggningen hölls i ett representativt skick, men utan någon större entusiasm och utan någon direkt utveckling av estetiska värden enligt rådande skönhetsideal. Särskilt konstigt är det inte - boställsinnehavarna skiftade ofta, många var de som bara bodde på gården i några enstaka år, och eftersom de inte ägde gården är det inte konstigt att det inte låg i deras intresse att ta ett helhetsgrepp om anläggningen. De flesta verkar ha gjort vad som behövdes för att få ekonomin att gå ihop, och inte så mycket mer, förutom det som kronans inspektörer begärde av dem. Typen av förhållande skulle på sätt och vis kunna jämföras med det som fanns mellan godsägare och arrendebönder - om än på en betydligt mer jämställd nivå - många uppgifter hade bönderna inte något personligt intresse i att utföra, men de var så illa tvungna eftersom det så att säga ingick i hyran.

Det är inte omöjligt att även förhållandet godsägare - bönder hade del i att det inte hände särskilt mycket vid Tomarp under 1700-talet. Dribe & Olsson (2006) menar att ”för att motivera en stor arbetsstyrka av dagsverksskyldiga bönder, med litet eget intresse och engagemang till ökade insatser eftersom de inte fick speciellt mycket tillbaka själva, krävdes övervakning och kontroll”²⁰⁹. Kanske fanns det vid Tomarp varken möjlighet till eller intresse för att utöva den kontroll som krävdes för att utveckla jordbruket och landskapet. Samtidigt stämmer det inte överens med den ganska stora arbetsmotivation som arbetsbönderna förefaller ha haft vid Tomarp under 1800-talet, men eftersom motivationen bör ha gått upp och ned en hel del under årens lopp, beroende på vem som styrde på gården, så säger detta inte så mycket.

Intressant att notera är att den pampiga trädgården från Burmans kopparstick fått en väldigt tillbakadragen ställning på Rålamb's akvarell. Detta är förmodligen ett tecken på det som framkommer i husesynsprotokollen; att skötseln av godsets närmaste omgivning vid denna tid gick sådär och att trädgården inte var det som man främst stoltserade med. Förmodligen gjorde trädgården inte något större intryck på Rålamb när han kom för att göra en första skiss, och vid renritningen verkar han till och med ha glömt bort hela den norra delen.

Något större intryck hade trädgården inte heller gjort på de resenärer som besökt Tomarp vid 1700-talets mitt. Det enda Linné hade att notera var ett påpekande om att det träd som man trodde var vild *Oliva* i själva verket var en vanlig *Cornus mas*. Detta kan jämföras med besöket vid det närbelägna Vrams Gunnarstorp där han blev tydligt imponerad av trädgården, och skrev flera långa utläggningar, främst om en båggång i avenbok och de praktfulla buxbomshäckarna.²¹⁰

Inte heller Gillberg blev vid slutet av 1760-talet särskilt imponerad av Tomarps renässansanläggning, och han nämner bara i förbifarten att det fanns en stor trädgård öster om borggården, ”dåck icke af synnerligt värde, war uti äro 3:ne fiske Dammar”²¹¹. Nämnas bör att Linnés besök på Tomarp verkar ha gjort ett ungefär lika bestående intryck på dess innehavare som Tomarps trädgård gjorde på Linné. Det verkar inte som om någon tog till sig den kunskap han försökte förmedla, och trädgårdens körsbärskorneller uppgavs även i fortsättningen vara *Oliva*²¹².

209 Dribe, M & Olsson, M, 2006, sid. 176.

210 Linné, C von, [1749] 1975, sid. 339 resp. 342.

211 Gillberg, J.L., [1767] 1980, sid. 296.

212 Uti ... trädgården finnas 3 Olifwaträn. KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, år 1764, opag.

Det måste dock sägas att de båda herrarna Linné och Gillberg förefaller ha haft ganska stora krav på vad som var en trädgård värd att nämna och beskriva. Ur ett rent nyttoperspektiv bör man nämligen kunna ha haft en hel del användning av den stora trädgården vid Tomarp även vid denna tid. År 1764 nedtecknades att det i trädgården och ”begge hagarna” fanns 3 olivträn (Här får vi tänka oss *Cornus mas* som Linné skrev), 70 äpple-, 40 päron- 183 plommon- och 53 körsbärsträn²¹³. Sammanlagt blir detta närmare 350 fruktbärande träd, vilket är mer än vad som fanns där år 1700²¹⁴. Vad som i detta fall menas med hagar är osäkert, tidigare har de två beteshagarna Kohagen och Enet diskuterats, men i samband med trädgården nämns även Blekhagen, som ska ha legat någonstans vid trädgårdens norra del, avgränsad mot denna av en hög häck och hasselbuskar. Trädgården ska utöver fruktträden också ha innehållit 18 kvarter, alla inneslutna av krus- och vinbärsbuskar.²¹⁵

Vad var det då som gjorde att Linné knappt brydde sig om att nämna trädgården? Ja, förmodligen fanns här inget särskilt märkvärdigt, det vill säga inga exotiska växter värda att nämna, och kanske var trädgården inte heller särskilt väl underhållen. Om Vrams Gunnarstorp skriver Linné att ”De fruktbärande träden voro väl skurne med ihåliga kronor”²¹⁶. Kanske var fruktträden vid Tomarp förvuxna och underhållet inte mycket mer än det nödvändigaste, åtminstone ges en antydning om att så var fallet år 1774 då syneföräntaren antecknade att ”Herr Översten anför det träden stå för tät och således ej hafva tillräcklig luft, och derföre icke kunna bära särdeles frugt, således förbehåller sig efter behof at få de utwidga och borttaga [...]”²¹⁷

1600-talsdesign och undermåligt underhåll var naturligt nog inget som imponerade på en modern, lärd och berest man som Linné. Protokollskrivarna förefaller dock ha varit relativt nöjda, men påpekas bör väl att de förmodligen inte hade någon nämnvärd växtkunskap och säkert inte heller var särskilt intresserade av trädgårdskonst. De nöjde sig med att räkna träden och konstatera att dessa var fler eller färre än vid förra synen. År 1753 års skrivare vågar sig dock på att beskriva trädgården som ”Varande ... uti Kungl. Excellences tiyd ganska wähl upodlad och med unga trän förbättrad”²¹⁸.

Samtidigt är det viktigt att fästa uppmärksamheten vid att vissa estetiska ställningstaganden och förändringar gjordes även vid 1700-talets Tomarp. Dock förefaller dessa ha varit avhängiga tidens militära ideal snarare än de rådande skönhetsidealerna på trädgårds- och landskapskonstens område. Det är tydligt att det viktigaste vid Tomarp, som låg under Norra skånska kavalleriregementet, var hästarna, och dessa har följaktligen fått den mest framträdande platsen, både på Rålambs akvarell men också i verklighetens Tomarp. Det var hästarna man möttes av när man kommit innanför gårdens hägnad, och det var dessa man i det närmaste sprang rätt in i när man gick ut genom huvudingången. Självklart bör det ha varit väldigt praktiskt att ha det ordnat på detta sätt, men det är också en närmast övertydlig vink om ställets och dess innehavares kompetens. Hästarna var det viktigaste, vackraste och mest värdefulla som man hade, och de skulle naturligtvis visas upp.

213 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

214 Wahlsteen, E, 2007a, sid.10.

215 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

216 Linné, C von, [1749] 1975, sid. 342.

217 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1774.

218 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1753.

Lilla trädgården år 1764

Det vore orättvist och synd att inte nämna den lilla trädgård (se figur 48, 49 & 50) som anlades söder om mangårdsbyggnaden någon gång mellan åren 1753 och 1764²¹⁹. Det är en intressant liten trädgård som, precis som hästarna, mötte besökare då de anlände till Tomarp. Det är ingen mastodontanläggning direkt, och den ter sig snarare som en kvarleva från renässansen än en nyanlagd trädgård vid ett skänst gods under 1700-talet, men den är ett tecken på att åtminstone en av århundradets boställsinnehavare gjorde försök att utveckla trädgården. Dessutom måste trädgården ha varit trevlig och väldoftande, fylld som den var av lavendel, och omgärdad av schersmin. Ett förhållandevis enkelt sett att skapa en välkomnande entré.

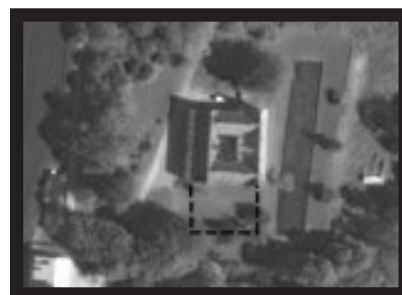
Det verkar som om denna lilla trädgård från början var inhägnad med risgärdesgård, men år 1774 hade man byggt en stenmur omkring den. Utifrån protokollet kan man tolka det som att stenmuren omgärdades av schersminbuskar och lönn, men kanske ska man tro mer på Rålamb's bild, där buskarna ser ut att växa *innanför* stenmuren.²²⁰

Den lilla trädgården förefaller endast ha haft en prydnadsfunktion, och den var indelad i fyra kvarter (se figur 50). Här fanns buxbom och lavendel ”planterad i små rader”²²¹. Kanske menade man att kvarteren omgärdades av dessa rader eller kanske menade man att de små raderna fanns inne i kvarteren. I den lilla trädgården ska också ha funnits fyra små valnötsträn - förmodligen stod de jämt fördelade på något sätt, men om de stod i kvarterens mitt, i deras utkanter eller i trädgårdens mitt vet vi inte. År 1764 fanns dessutom rosenbuskar ”intill muren”²²², vilket sannolikt betyder intill husväggen. Dessa nämns dock inte i senare protokoll, så de gick nog ut ganska snabbt.

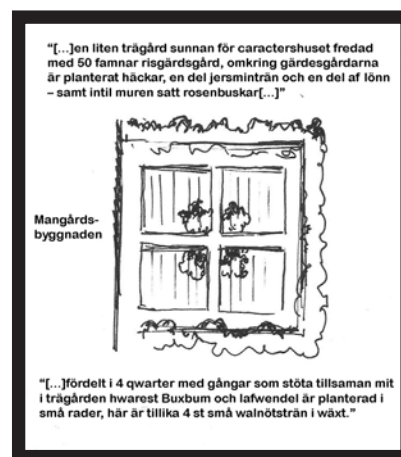
I övrigt framgår det av 1764 års husesynsprotokoll att det vid förra synen (år 1753) funnits en humlegård med 2324 st stänger, men denna hade sedan dess blivit flyttad till ett bättre och bekvämare ställe. I den nya humlegården fanns 434 stänger. Var den ursprungliga placeringen var, eller vart humlegården hade flyttats framgår dock inte. Dessutom hade det vid senaste synen funnits en nyanlagd kumminhage, men den ska inte ha trivts och fanns inte kvar år 1764.²²³

Figur 48. Den lilla trädgården söder om mangårdsbyggnaden. (Rålamb, troligen 1790-tal, ur; Edström, M & Johnson, B, 2001, sid. 33)

Figur 49. Den lilla trädgårdens ungefärliga utbredning. (Ortofoto: © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

Figur 50. Skiss över hur den lilla trädgården kan ha sett ut år 1764. (Illustration: Boel Persson, 2009-02-01)

219 Trädgården nämns inte före år 1764, men då uppges att det nu finns en "liten trädgård sunnan för character-shuset". KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

220 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1774.

221 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764

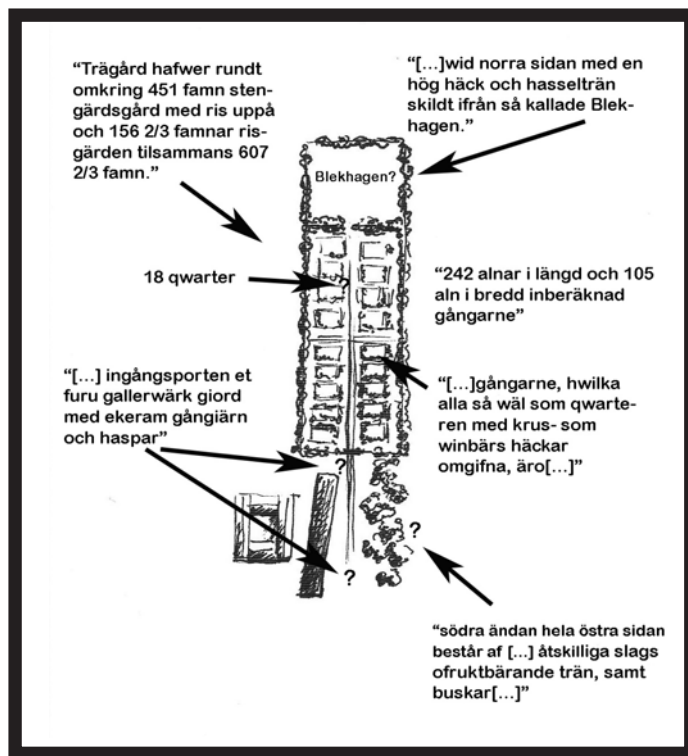
222 Ibid.

223 Ibid.

Stora trädgården år 1764

Vid husesynen år 1764 beskrevs den stora trädgården ganska noggrant. Utifrån denna beskrivning har gjorts en enkel skiss som visar hur trädgården kan ha sett ut vid denna tid. Skissen är gjord enbart efter studie av flygfoto och husesynsprotokoll och måste tas för vad den är; en hypotes. Eftersom trädgården inte är uppsatsens egentliga undersökningsområde har den varken mätts upp eller i övrigt studerats särskilt noggrant i verkligheten. Beskrivningen från år 1764 lyder som följer;

”Trädgård hafwer rundt omkring 451 famn stengårdsgård med ris uppå och 156 $\frac{2}{3}$ famnar risgården tilsammans 607 $\frac{2}{3}$ famn. Denna trädgård som til södra ändan hela östra sidan består af will=bane (?) med åtskilliga slags ofruktbärande trån, samt buskar uti ... består af 18 qwarter som innehålla från ingångsporten et furu gallerwårk giord med ekeram, gångjärn och haspar, 242 alnar i längd och 105 aln i bredd inberäknad gångarne, hwilka alla så wål som qwarteren med krus- som winbårs häckar omgifna, äro, och wid norra sidan med en hög häck och hasseltrån skildt ifrån så kallade Blekhagen.”²²⁴

Figur 51. Ovan: Flygfoto över Tomarp. Stora trädgården i nordost. (© Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

Figur 52. Vänster: Skiss över hur den stora trädgården kan ha sett ut år 1764. (Illustration: Boel Persson, 2009-02-01)

En blekhage användes för att solbleka tvätt²²⁵, och bör därför ha innehållit ganska stora öppna ytor, åtminstone från första början. I blekhagen vid Tomarp ska det år 1753 ha funnits drygt 40 fruktträd²²⁶, vilket torde ge en del skugga. Det kan tänkas att blekhagen var ett gammalt namn och att ytan fått en ny funktion men att det gamla namnet behållits. Eller kanske var det så att blekhagen låg nordväst om trädgården, skissen är som sagt en hypotes.

Nämnas kan också att trädgården år 1764 innehöll tre dammar, som sägs ha varit ”af föga värde”.²²⁷

224 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

225 Jakobsson, A, 2008-02-04, muntligen.

226 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1753.

227 KA, Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, 1764.

Pastoralt beteslandskap och gestaltade trädgrupper omkring år 1800

Landskapet omkring Tomarp antyder att det tidiga 1800-talets boställsinnehavare förde med sig ett förnyat intresse för dess estetiska värden. Området öster om gården skulle mycket väl kunna ha varit en landskapspark i 1700-talets England, det är ett landskap helt i Lancelot "Capability" Browns (1716-1783) anda. Denne landskapsarkitekt struntade i den associationsskapande rekvisita - tempel, minnesmärken och liknande - som användes av vissa kolleger. Brown utgick istället helt och hållet från den miljö som fanns på platsen - i hans hemtrakter handlade det om det mjukt böljande engelska beteslandskapet. Detta beteslandskap förstärkte han med hjälp av vatten, träd och svepande gräsytor. "Capability" Brown, som fick sitt tillnamn eftersom han ofta ansåg sig se en möjlighet till förbättring av ett landskap, arbetade med vatten som anlagda sjöar eller vindlande floder, böljande gräsytor med skiftande ljus/skuggspel, och arrangerade trädgrupper. Allt kringgärdades av trädridåer och naturliga skogsbryn. Browns anläggningar var gjorda som en inramning till ett gods, tänkta att ses från huset eller från vägen när man närmade sig med häst och vagn. Detta till skillnad från de associativa parkerna, som skulle ses och kringströvas fristående från huset.²²⁸

Det hittills återfunna källmaterialet säger egentligen inte något om ifall landskapet öster om Tomarp är "förbättrat" i Browns anda, men det förefaller alltför välregisserat för att *enbart* vara en produkt av slumpmässigt betande djur. Kartorna från tiden omkring sekelskiftet 17/1800 ger mycket få ledtrådar, men det måste påpekas att landskapsparker är en typ av organiserat landskap vars avtryck på en karta är långtifrån lika tydliga som exempelvis långa alléer rakt ut i landskapet. Kanske lämnar de inte något som helst avtryck om kartritaren är anställd av militären och överhuvudtaget inte ser att beteslandskapet blivit organiserat. Det är helt klart så som Lundquist skriver att "...1700-talets landskapsparker för många otränade ögon lätt förväxlas med en välvårdad "natur" eller ett "kulturlandskap"²²⁹.

Ett faktum som markant ökar möjligheten för att något intressant skedde med landskapet vid Tomarp strax efter år 1800 är det faktum att det då flyttade dit en kvinna vid namn Charlotte Mörner²³⁰. Denna Charlotte gifte sig år 1800 med boställsinnehavaren Bror Cederström. Charlotte kom från en välutbildad och lärd adelsfamilj och förefaller ha varit en kreativ konstnärskolleg, med ett vittgrenat kontaktnät bland samtidens diktare, målare och musiker. Själv skrev hon både dikter och musik, och var dessutom en skicklig tecknare. Bror förefaller ha delat hennes konstnärliga intressen, och tillsammans ska de under ett antal år ha pendlat mellan Tomarp och förnåma samlingssalonger i Stockholm.²³¹ Det verkar rimligt att en kvinna som rörde sig i den svenska konstnärseliten också kände till vad som var det senaste på trädgårdskonstens område, och säkerligen kliade det i fingrarna på henne att själv pröva på att utveckla landskapet kring Tomarp i tidens anda. Detta landskap måste ha varit tätt sig mycket rikt på möjligheter. De vackra ekarna och det böljande landskapet fanns ju redan där, så vad det handlade om bör främst ha varit att välja ut och gallra, att skapa mellanrummen och öppningarna - de fria ytorna som kunde fungera som en konstpaus mellan dungar och "clumps"²³². Det engelska ordet "clump" betyder fritt översatt "anhopning av träd i spridda grupper"²³³, och dessa små ansamlingar är mycket viktiga inslag i den engelska landskapsparken.

228 Blennow, A-M, 2002, sid. 215-216.

229 Lundquist, K. 2002, sid. 98.

230 Eriksson, A & Oredsson, C.K, 2006, opag.

231 Ibid.

232 Dunér, S & Dunér, K, 2004, uppslagsord: Clump.

233 Ibid.

Precis öster om den stora trädgården vid Tomarp finns ett par grupper med tätt stående ekar (se figur 53, 54, 56 & 57), och dessa grupper är vad som mer än något annat gör att man börjar funderar kring detta landskaps eventuellt medvetna gestalning. Placeringen stärker hypotesen att dessa trädgrupper är medvetet gestaltade element eftersom de dels utgör blickfång från mangårdsbyggnaden och från trädgården men också tjänar som en slags inramning till gården när den beskådas från Rönne å. Dessutom skapas mellan dessa trädgrupper siktlinjer ut i landskapet, och de bidrar därmed till att utblicken blir mer spännande än den hade varit om området vore helt öppet.

Figur 53. Öster om gården finns ett par grupper med tätt stående ekar som dels fungerar som blickfång från mangårdsbyggnaden och trädgården, men som också skapar en spänning i utblicken mot landskapet och gör det intressant på ett sätt som det kanske inte hade varit om området hade varit helt öppet. Trädgrupperna påminner mycket om så kallade "clumps", ett viktigt inslag i den engelska landskapsparken. I fotots högra kant syns Tomarps Ene, och det förefaller som om utsikten åt detta håll var viktig för den som eventuellt planerade utblickarna. (Ortofoto: © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959)

Figur 54. Från Tomarps Ene syns trädgrupperna tydligt. (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Figur 55. Det är intressant att Richardt vid mitten av 1800-talet valde att avbilda huset från detta håll, eftersom 16- och 1700-talens konstnärer valt den rakt motsatta sidan. Förmodligen såg Richardt det som än idag kan uppfattas, att det är från detta håll som anläggningen är tänkt att upplevas. (Ur: Ljunggren, G & Richardt, Fr, 1854, Tomarp nr. 58)

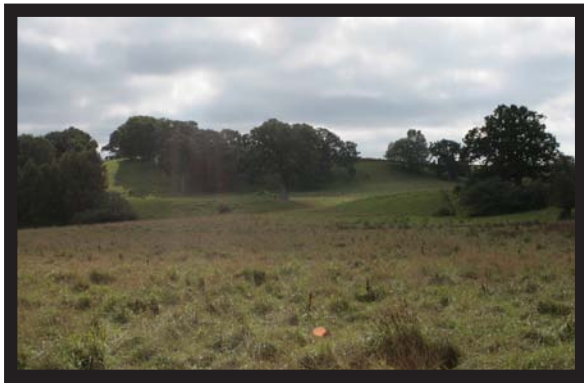

Figur 56. Trädgrupperna tjänar som en slags inramning till gården när den beskådas från Rönne å, och gör att gården omväxlande syns och omväxlande försvinner ur blickfånget för den som färdas förbi på ån. (Foto: Boel Persson, 2009-01-25)

Figur 57. Den tydligaste och kanske också vackraste trädgruppen är den som här syns i fotografiets mitt. (Foto: Boel Persson, 2009-01-25)

Även om dagens vackra ekar i Tomarps Ene både är ett resultat av en naturlig succession och ett intensivt betande så är det inte omöjligt att någon även lagt ett konstnärligt öga på detta område. Förmodligen användes Enet som utflyktsmål, och då var förstås möjligheten till goda utblickar över det omgivande landskapet viktigt. Kanske har de öppna backarna, eller gatorna om man så vill, uppkommit på grund av sådana önskemål (se figur 58, 59 & 60).

Figur 58. Tomarps Ene sett från nordväst. Lägg märke till det spännande skuggspelen mot de öppna gräsyrtorna. Kanske är det inte bara en slump utan ett exempel på hur *genius loci* tagits tillvara på ett medvetet sätt? (Foto: Boel Persson, 2008-09-11)

Figur 59. Tomarps Ene sedd ungefär från samma vinkel som i figur nr. 58, fast några månader senare. (Foto: Boel Persson, 2009-01-25)

Figur 60. På flera ställen i Tomarps Ene ser det ut som om "gator" gjorts mellan träden. (Foto: Boel Persson, 2009-01-25)

Figur 61. De vackra ekarna och det böljande landskapet fanns redan där. För en konstnär omkring år 1800 måste det ha tätt sig lockande att ytterligare bringa fram Enets själ i ljuset. (Foto: Boel Persson, 2009-01-25)

Figur 62. På denna militära karta från år 1804 syns Enet med sina höga kullar tydligt, liksom träden öster om gården. Att utifrån denna, förvisso mycket vackra, karta avgöra om landskapet blivit medvetet gestaltat enligt de stilideal som nyligen importerats från England är svårt. Landskapsparter är en typ av organiserat landskap vars avtryck ofta blir svaga, i synnerhet om kartritaren överhuvudtaget inte har sett att landskapet blivit medvetet gestaltat. Kanske är det så vi får betrakta denna karta. (Krigsarkivet, 400:17B:114, *Fält - Karta öfver Trackterna emellan Betjane Å och Skogen Södra Åsen*, 1804)

Med en vacker karta från år 1804 (se figur 62) lämnar vi Tomarp. Att avsluta just här känns passande, eftersom landskapet i gårdens närhet på många sätt ger intryck av att ha fastnat just i denna tid. Livet på gården har dock inte fastnat, utan fortsätter i högre takt än någonsin. Besökarna är många, liksom djuren och konstverken. Tomarps kungsgård är ett intressant exempel på hur *genius loci* har tagits till vara sedan medeltiden, åtminstone under vissa perioder, och det är spännande att se hur cirkeln nu har slutits. Genom de nuvarande förvaltarna har gården fått en praktisk funktion som också framhäver dess estetiska värden. Tomarps själ har åter bringats fram i ljuset.

Sammanfattning del III

Tomarp och det omgivande landskapet har stora värden utöver de rent strategiska, rationella och logiska. Om man sen vill kalla det en plats med stora estetiska värden eller en plats med själ är upp till var och en. Säkert hade den medeltida människans inställning till naturen som en Guds skapelse stor betydelse för hur landskapet kring Tomarp betraktades av dem som först kom dit. Kanske fanns det ett helhetstänkande vid denna tid som har gått förlorat i dagens samhälle, ett tänkande som gjorde att man på ett självklart sätt kombinerade funktionella värden med estetiska, och på så sätt tog tillvara platsens själ - *genius loci*. Vi kan till exempel se det i hur vattnet har utnyttjats både till nytta och fägring, och vi kan på detta område jämföra Tomarp både med det välkända Versailles och med det skånska Maltesholm.

Under 1700-talet förefaller Tomarp inte ha legat lika mycket i framkant på trädgårdskonstens område som under 1600-talet. Förmodligen hade detta dels att göra med att de militära boställsinnehavarna skiftade ofta men det verkar också helt enkelt ha varit ett uttryck för andra värderingar än tidigare. För en chef vid kavalleriregementet var det viktigare att visa upp ett välskött stall än en välskött trädgård. Följaktligen gjordes inte heller några större medvetna gestaltningar av landskapet under denna tid, däremot utfördes små punktinsatser i trädgården. Det tidiga 1800-talet kan ha fört med sig en ny syn på landskapets utvecklingsmöjligheter. Detta förefaller troligt eftersom landskapet öster om Tomarp uppvisar element typiska för den landskapliga stil som utvecklades i England under 1700-talet. Några belägg finns ännu inte för att något verkligen skedde med landskapet och synen på detsamma vid denna tid, men en faktor som talar för det är att en konstnärinna vid namn Charlotte Mörner, med kontakter i samtidens elitkrets av konstnärer, flyttade till Tomarp år 1800.

Tomarps kungsgård är ett intressant exempel på hur *genius loci*, platsens materiella och stämningsbärande egenskaper, har tagits till vara sedan medeltiden, åtminstone under vissa perioder, och det är spännande att se hur cirkeln nu har slutits. Genom de nuvarande förvaltarna har gården fått en praktisk funktion som också framhäver dess estetiska värden. Tomarps själ har åter bringats fram i ljuset.

Avslutning

Jag skriver i inledningen att Tomarp för vissa kan upplevas som en fullkomligt logisk och självklar plats, medan den för andra är mystisk och utforskad. Själv tillhörde jag definitivt den andra kategorin när jag påbörjade detta arbete. Jag ska villigt erkänna att första gången jag besökte Tomarp förstod jag inte någonting av platsen. Jag hade de ungefärliga frågeställningarna klara ganska tidigt, men det tog lång tid innan jag blev klok på hur jag skulle angripa dem. Nästan lika lång tid som det tog för mig att lära mig hitta till Tomarp... Jag borde ha tagit båten istället för bilen.

Kanske borde jag också närmat mig ämnet på något annat sätt, men med resultatet i hand är jag faktiskt rätt nöjd. Om inte annat så har jag själv blivit betydligt klokare - eller ja, kanske inte, men jag vet åtminstone mer om Tomarp och medeltiden! Jag har lyckats hitta några små och stora sammanhang som gör att jag själv bättre kan förstå hur och varför Tomarp blivit till på just denna plats. Det skulle nog låta oerhört pretentiöst om jag hävdade att jag hittat Tomarps själ, men jag har åtminstone delvis insett vad som är Tomarps själ *för mig*. Kanske är det så att jag hittat de egenskaper som skulle varit viktiga för mig själv om jag varit tvungen att bestämma platsen för en borg omkring år 1300, och jag har fått en viss förståelse för de komplexa sammanhang som kunde resultera i att en boplats valdes.

Den andra frågeställningen - hur Tomarp och dess ägare/brukare har påverkat landskapet - är livsfarlig, för den skulle man kunna arbeta med hur länge som helst. Jag känner själv att jag har fått, och förhoppningsvis har jag också förmedlat, en övergripande bild av perioden från ca 1300 till ca 1800. Studera detaljer närmare kan man förstås alltid göra. Jag skriver i inledningen att jag hoppas att uppsatsen väcker lika många frågor som den ger svar, eftersom den då har lagt en grund för framtida upptäckter, och så tror jag definitivt att det blivit. Jag är väl medveten om att jag gjort många antydningar om hur det skulle kunna vara, utan att lyckas löpa linan ända ut och ge ett fullständigt svar. Det finns flera ämnen som andra personer med mer tid och med andra kunskapsområden förhoppningsvis i framtiden kan ge mer säkra svar på, men det har upplevts som viktigt att åtminstone lägga fram hypoteserna, och på så sätt bidra till en fortsatt nyfikenhet på Tomarp och dess omgivningar.

Nästa gång något ska skrivas om Tomarp vore det roligt om perioden från omkring år 1800 till och med idag kunde skildras. Det skulle bli en skildring av en period som sträcker sig från ett konstituerat och konstnärligt par till ett annat. Mycket spännande. Sen har jag personligen blivit nyfiken på hur ägoförhållanden påverkat det estetiska tänkandet genom historien. Det är ju egentligen inte ett ämne som specifikt handlar om Tomarp, men det skulle vara intressant om någon som eventuellt behandlar perioden 1800-idag också försöker behandla det ur detta perspektiv. Kanske går det, kanske inte.

När det gäller mer konkreta insatser vid Tomarp i framtiden så anser jag att det skulle vara intressant om mer efterforskningar gjordes kring den lilla trädgården söder om mangårdsbyggnaden. Kanske kunde till och med en rekonstruktion bli aktuell någon gång framöver. Det finns intresse för att göra något med trädgården vid Tomarp, och att arbeta med den lilla trädgården skulle kunna vara ett alternativ till att ge sig på den stora anläggningen i nordost.

Själv kommer jag att fortsätta följa hur det går med Tomarp, men jag vet att platsen är i goda händer och jag vet att dess möjligheter kommer att fortsätta utvecklas, bringas längre fram i ljuset, under en lång tid framöver.

//Boel

Källor och litteratur

Otryckta källor

Muntliga källor

Cinthio, Hampus, antikvarie Historiska Museet Lund, muntligen 2008-12-03.

Jakobsson, Anna, landskapsarkitekt, AgrLic, SLU Alnarp, muntligen 2009-02-04.

Kraybørre, Bodil, formand Esrum Klosters Venner, kontakt via e-brev, 2008-12-08.

Nilsson, Jan, f.d. kommunalråd Åstorps kommun, muntligen 2008-12-05.

Ohlsson, Anders, doktorand, antikvarie och magasinsansvarig Historiska museet i Lund, 2008-12-04.

Piltz, Anders, professor i latin, Lunds universitet, kontakt via e-brev, januari 2009.

Stenfeldt, Fredrik, geolog, muntligen 2009-01-24.

Arkiv

KA, Krigsarkivet i Stockholm

Krigskollegii husesynskontor, Husesynsinstrument, Norra skånska kavalleriregementet, Tomarp, åren 1724-1810.

Militärgeografi, förteckning 57

Volym 7A, Skåne, Nr. 120, *Beskrifning til Chartan öfver Södre ås Almäning uti Christianstads län, Södra Åsbo Härad och Norra Wrams socken författad år 1756 af Landtmätaren Gab. Norström.*

Volym 8, Skåne, *Beskrifningar till Södra Åsbo Härad 1817, Qvidinge med Sönnerslöfs Socken.*

Topografiska kartor, förteckning 400:17A; Skåne Generalkartor

nr: 004, *Schoone/Skåne*, 1687.

nr: 005a, *Schoone/Skåne*, 1684.

nr: 009a, *Geographisk Charta öfver Hertigdömet Skåne*, 1716.

nr: 009b, *Geographisk Charta öfver Hertigdömet Skåne*, 1768.

Topografiska kartor, förteckning 400:17B; Skåne Detaljkartor

nr: 051, *Fält-Karta öfver Qvidinge, Åbys, Bonarps och Ljungbys bedar*, 1796-1804.

nr: 94b, *Charta öfver åkeren till ÖfversteBostället Tommarp uti Christianstads län och Qvidinge socken*, 1806.

nr: 102, *Trakten kring Ljungby och Bonarps bedar*, uå.

nr: 114, *Fält - Karta öfver Trackterna emellan Betjane Å och Skogen Södra Åsen*, 1804.

Topografiska kåren/Generalstabens topogr. avdelning

nr: 65:3, *Karta öfver Bonarps och Ljungby bedar recognocerad år 1848.*

Kvidinge sockens hembygdsförening, Kvidinge

Eriksson, Anna & Oredsson, C.K, *Tomarp Kvidinge 700 år. Vi levde, vi lever*, Åstorps kommun.

Lindow, Bo, 1996, *Fornlämningar i Kvidinge, Kvidinge sockens hembygdsförenings skriftserie VIII*, Kvidinge.

Wilhelmsson, Wilhelm Emil, 1963, *Kvidinge sockens hembygdsförenings skriftserie II*, Kvidinge.

LLA, Landsarkivet i Lund

Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv GVII:2, Kronans sätesgårdar 1661-1692, *Special jordbrefningh [...] Anno 1685 öfver Häradswadsklosters och Tommerups Gårdars [...] Äghor [...]*

Skånska generalguvernementskontorets och landsbokhålleriets arkiv GVIIa:4, Kronans sätesgårdar 1648-1693, *År 1683 [...] afmätt KonungsGården Tummarps äghor och Lägenbeter. Södre Åsbo Häradh Qnydinge Sochn.*

Sofia Brahesamlingen, volym 2.

Lantmäteriet

Ortofoto, © Lantmäteriet Gävle 2009. Medgivande I 2008/1959.

Opublicerade uppsatser och rapporter

Carlsson, Petter, 1997, *Tommarps kungsgård - en byggnadsundersökning*, examensarbete i bebyggelsevård vid Inst. för arkitektur, Lunds Tekniska Högskola.

Edström, Mats & Johnson, Barbara, 2001, *Vårdprogram för Parken vid Tommarps Kungsgård*, Statens fastighetsverk.

Heimer, Olle, 1999, *Renässansträdgården vid Tommarps kungsgård*, Rapport över arkeologisk undersökning, Stadsantikvariska avdelningen, Kultur Malmö.

Mårald, Ingvar, 2002, *Tommarps kungsgård. Norra källaren*, Malmö Kulturmiljö.

Thomasson, Joakim, 2000, *Vallgraven kring Tommarps kungsgård*, arkeologisk förundersökning, Riksantikvarieämbetet.

Wahlsteen, Eric, 2007a, *Trädgården vid Tommarps Kungsgård 1614-1658 – ett försök att belysa trädgårdens användning och växtmaterial*, examensarbete inom Landskapsingenjörsprogrammet, LTJ-fakulteten, SLU Alnarp,

Wahlsteen, Eric, 2007b, *Trädgården vid Tommarps Kungsgård 1614-1658 – en studie i några av det tidiga 1600-talets kulturyttringar med utgångspunkt i riksrådet Ove Gieddes levnadshistoria*, individuell kurs, LTJ-fakulteten, SLU Alnarp.

Digitala databaser och internetbaserat material

http://www.sfv.se/cms/sfv/vara_fastigheter/sverige/m_skane_lan/tommarps_kungsgard.html#

<http://tomarps-kungsgard.com>

Tryckta källor

Anagrius, Tomas, 2007, *Keramik från Kvidinge. Om krukmakerierna i kvidingebygden*, Kvidinge.

Almgren, Gunnar & Jarnemo, Lars & Rydberg, Dan, 2003, *Våra ädla lövträd*, Skogsstyrelsen, Jönköping.

Andersson, Ingvar, 1974, *Skånes historia. Senmedeltiden*, Stockholm.

Andersson, Sven-Ingvar, 1990, "Den autentiska illusionen". *Gamla trädgårdar - restaureringsprinciper, Kulturmiljövård*, Nr. 5-6, sid. 4-10.

Anglert, Mats, 1984, *Medeltidsstaden 49, Luntertun/Ängelholm*, Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm.

Anker Jørgensen, Jens & Lergaard, Kaj, 2001, *Esrums Kloster - et hus i ett landskab*, Köpenhamn.

Biblia. Det är all den Heliga Skrift Efter den på Konung Carl den Tolfdes Befallning år 1703 utgifna edition med förändring i stafsättet, 1890, Lund.

Blennow, Anna-Maria, 2002, *Europas trädgårdar från antiken till nutiden*, Lund.

Burman, Gerhard & Fischer, Abraham, *Prospecter af åtskillige mærkvärdige byggnader, säterier och herregårdar uti Skåne* [1680], 1756, Stockholm.

Dahl, Sven, Skånes herrgårdar under medeltidens senare del och omkring 1700. Ett bidrag till det skånska herrgårdsskaps geografi, i; *Svensk geografisk årsbok 1942*, Lund, sid. 283-289.

Danmarks Riges brev 2:6, 1943, Köpenhamn.

Dansk biografisk leksikon, 1937, 1938, grundlagt af C.F. Bricka, redigeret af Povl Engelstoft under medvirkning af Svend Dahl, København.

Diplomatarium Danicum 2:2, 2:5, 1938, Köpenhamn.

Dribe, Martin & Olsson, Mats, 2006, Spelade äganderätten någon roll? Om friköp av frälsejord i Skåne under 1800-talet, i; Olsson, M & Skansjö, S & Sundberg, K (red.), 2006, *Gods och bönder från högmedeltid till nutid. Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Lund, sid. 172-197.

Dunér, Sten & Dunér, Katarina, 2004, *Den Gyllene Trädgården. Trädgårdskonstens idé och kulturhistoria från Adam till Örtagård*, Stockholm.

Edberg, Rolf, 1991, *De glittrande vattnens land*.

Emanuelsson, U & Bergendorff, C & Billqvist, M & Carlsson, B & Lewan, N, 2002, *Det skånska kulturlandskapet. Årsbok för Naturskyddsförening i Skåne 2001*, Lund.

Ericson, Tyra, 2002, Kvidingefältet. Landskap, fornlämningar och järnhantering, i; Carlie, Anne (red.), 2002, *Skånska regioner. Tusen år av kultur och samhälle i förändring*, sid. 164-193.

Esrums klostres brevbog 1, 2002, Köpenhamn.

Germundsson, Tomas, 2001, Adelsn geograf. Gods och landskap genom tid och rum, i; Arcadius, Kerstin et.al. (red.), *Skånska godsmiljöer*, Skånes hembygdsförbunds årsbok 2001, sid. 33-52.

Gillberg, Joh. Lor., [1767] 1980, *Historisk, Oeconomisk och Geographisk Beskrifning öfver Christianstads Län uti hertigdömet Skåne framgifven af Joh. Lor. Gillberg*, Commissions Landtmätare, Lund.

Gustafsson, Harald, 2008, *Skåne i Danmark. En dansk historia till 1658*, Göteborg & Stockholm.

Hahr, August, 1922, Skånska borgar i uppmättningsritningar, fotografiska avbildningar samt beskrivande text utgivna av August Hahr, Stockholm.

Isendahl, Christian, 1997, Förhistorisk järnhantering i nordvästra Skåne. En studie med utgångspunkt från den Vendeltida boplatsen i Haglekulla, i; Karsten, Per (red.), 1997, *Carpe Scaniam. Axplock ur Skånes förflutna*, Stockholm, sid. 113-148.

Johansen, Marianne, 1997, Esrums klostres vandmøller, i; Frandsen, Søren, Anker Jørgensen, Jens & Gorm Tortzen, Chr., 1997, *Bogen om Esrums Kloster*, Frederiksborg Amt.

Jönsson, Lennart, [1966] 1986, *Kvidinge kyrka. Kort orientering för besökare*, Kvidinge.

Karling, Sten, 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott*, Stockholm.

Kempe, Arvid, 1908, Södra Åsbo härad, i; Ahlenius, Karl & Kempe, Arvid, 1908, *Sverige. Geografisk topografisk statistisk beskrifning*, Stockholm, sid. 693-707.

Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder, 1981, Danmark.

Linné, Carl von, [1749] 1975, *Carl Linnæus skånska resa år 1749*, Stockholm.

Ljunggren, Gustaf & Richardt, Fr, 1854, *Skånska herregårdar*, Lund.

Lundquist, Kjell, 2002, Det historiska arvet och framtiden, i; *Det gestaltade landskapet - den praktiska estetikens handlingar och avtryck i det agrara landskapet*. Agrarhistoriska seminariets konferens 2001, Rapport 02:8, Institutionen för landskapsplanering, Alnarp, sid. 93-104.

Mogren, Mats, 1995, Borgars funktioner, i; Mogren, Mats & Wienberg, Jes, 1995, *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, Stockholm, sid. 173-178.

Nationalencyklopedin, 1992, 1993, Höganäs.

Nolbrant, Peter, Hamlade träd och solitärträd, i; Höök Patriksson, Kristina (red.), 1998, *Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvården*, Jordbruksverket, Jönköping, sid. 119-129.

Nord Paulsson, Jenny, 2001, Bronsålderslandskapet på Bjärehalvön, i; Emanuelsson, U & Bergendorff, C & Billqvist, M & Carlsson, B & Lewan, N, 2002, *Det skånska kulturlandskapet. Årsbok för Naturskyddsförening i Skåne 2001*, Lund, sid. 40.

Olsson, Pär Axel, 1922, *Skånska herreborgar ur synpunkten av de fortifikatoriska anordningarnas betydelse för arkitekturen*, Lund.

Pehrsson, Inger, 2001, *Bete och betesdjur*, Jordbruksverket.

Persson, Stefan, 2007, *Gränsbygd och svenskekrig. Studier i Blekinges, Skånes och Hallands östdanska historia*, Lund.

Pyle, Howard, [uå] 2004, Robin Hood. Återberättad och bearbetad av Grete Juel Jørgensen. Översatt av Love Kjellberg, i; *Berömda klassiker*, 2004, Stockholm, sid. 7-119.

Reisnert, Anders, 1995, Stormän och deras borgar kring Lindholmen, i; Mogren, Mats & Wienberg, Jes, 1995, *Lindholmen. Medeltida riksborg i Skåne*, Stockholm, sid. 57-71.

Simán, Sanna & Svensson, Roger, 1998, Ängar, i; Höök Patriksson, Kristina (red.), 1998, *Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvården*, Jordbruksverket, Jönköping, sid. 85-96.

Skansjö, Sten, 1997, *Skånes historia*, Lund.

Skansjö, Sten, 2006, Medeltida skånska godslandskap i dokument och monument. Kyrkor och adelshuvudgårdar i Helgeådal, i; Olsson, M & Skansjö, S & Sundberg, K (red.), 2006, *Gods och bönder från högmiddelålder till nutid. Kontinuitet genom omvandling på Vittskövle och andra skånska gods*, Lund, sid. 21-110.

Slotte, Håkan, 1997, Hamling - historisk tillbakablick och råd för naturvårdare, i; *Svensk botanisk tidskrift* 91, Lund, sid. 1-21.

Svensson, Ola, 2000, Kronans järnhytta i Skåne, i; Ödman, Anders (red.), 2000, *Järn. Wittsjöskogskonferensen 1999*, Lund, sid. 105-124.

Svensson, Ola, 2001, *Helsingborgs län. Skånsk senmedeltid och renässans* 18, Lund.

Sveriges nationalatlas; Berg och jord, 1994, Höganäs.

Ulsig, Erik, 1968, *Danske adelsgodser i middelalderen*, Köpenhamn.

Weibull, Carl Gustaf, 1923, *Skånska jordbrukets historia intill 1800-talets början*, Lund.

Ödman, Anders, 2000, Kolonisation och järnskatt i norra Skåne med Vittsjö socken som exempel, i; Ödman, Anders (red.), 2000, *Järn. Wittsjöskogskonferensen 1999*, sid. 7-28, Lund.

Ödman, Anders, 2002, *Borgar i Skåne*, Lund.

